

Treball de Fi de Grau

Títol

Mujer minera: resistir en el Cerro Rico de Potosí

Autoria

Maria Bros Carreras

Professorat tutor

Albert Solé Bruset

Grau

Comunicació Audiovisual	
Periodisme	X
Publicitat i Relacions Públiques	

Tipus de TFG

Projecte	X
Recerca	

Data

08/05/2020

Full resum del TFG

Títol del Treball Fi de Grau:

Català:	Dona minera: resistir al Cerro Rico de Potosí			
Castellà:	Mujer minera: resistir en el Cerro Rico de Potosí			
Anglès:	Miner women: to resist in Cerro Rico of Potosí			
Autoria:	Maria Bros Carreras			
Professorat tutor:	Albert Solé Bruset			
Curs:	2019/20	Grau:	Comunicació Audiovisual	
			Periodisme	X
			Publicitat i Relacions Públiques	

Paraules clau (mínim 3)

Català:	Mineres; Bolívia; Cerro Rico; drets humans; documental
Castellà:	Mineras; Bolivia; Cerro Rico; derechos humanos; documental
Anglès:	Miners; Bolivia; Cerro Rico; human rights; documentary

Resum del Treball Fi de Grau (extensió màxima 100 paraules)

Català:	<p><i>Dona minera: resistir al Cerro Rico de Potosí</i> és un documental sobre la lluita de les dones mineres del Cerro Rico de Potosí (Bolívia) contra l'explotació a què es veuen sotmeses dia rere dia per efecte del sistema que les rodeja.</p> <p>A través del testimoni de tres de les figures femenines més representatives del sector miner bolivià, les palliris, les guardes i les vídues dels miners, es mostra la flagrant vulneració de drets humans que pateixen les treballadores per part de les cooperatives mineres, dels seus socis i d'un Estat bolivià que ignora la legislació laboral del país.</p>
Castellà:	<p><i>Mujer minera: resistir en el Cerro Rico de Potosí</i> es un documental sobre la lucha de las mujeres mineras del Cerro Rico de Potosí (Bolivia) contra la explotación a la que se ven sometidas cada día por efecto del sistema que las rodea.</p> <p>Mediante el testimonio de tres de las figuras femeninas más representativas del sector minero boliviano, las palliris, las guardas y las viudas de mineros, se muestra la flagrante vulneración de derechos humanos que sufren las trabajadoras por parte de las cooperativas mineras, de sus socios y de un Estado boliviano que ignora la legislación laboral del país.</p>
Anglès:	<p><i>Miner women: to resist in Cerro Rico of Potosí</i> is a documentary about the miner women fight in Cerro Rico of Potosí (Bolivia) against the exploitation they are subdued day after day due to the System they are surrounded by.</p> <p>Through the testimony of the three most representative feminine figures in the miner sector in Bolivia, the palliris, the guards and the miner widows, it is shown the exhausting infringement of the human rights that suffer the workers from the miner's cooperatives, from their partners and from a Bolivian State which ignores the labour legislation of its country.</p>

Un documental de MARIA BROS

MUJER MINERA

Resistir en el Cerro Rico de Potosí

AMBROSIA AGUILAR CLAUDIA MAMANI ARMIJO MARGARITA CHARQUE
ISABEL CASTRO TAQUICHIRI LUCÍA ARMIJO GUTIÉRREZ
SILVIA MAMANI ARMIJO ROSA DE LIMA MURUCHI SANDIVEL MIRANDA
PAULINA IBETH GARABITO JULIA HUANACO

A les dones mineres del Cerro Rico de Potosí,
per ensenyar-me la fortalesa a tants
quilòmetres d'aquí.

A la meva *mamita* Ibeth,
que va ser casa i escola.

Als pares,
per les ales esteses.

A aquell estiu de 2007.

ÍNDEX

1. INTRODUCCIÓ	7
2. ESTRUCTURA I METODOLOGIA	8
3. INVESTIGACIÓ	10
3.1. Objecte d'estudi	10
3.2. Preguntes d'investigació	10
3.3. Objectius de la investigació	10
3.4. Carta de l'autora. Justificació de la investigació	11
4. CONTEXT HISTÒRIC DEL DOCUMENTAL	12
5. MEMÒRIA DEL PROJECTE	15
5.1. Sinopsi	15
5.2. Temàtica principal	15
5.3. Temàtica de fons	15
5.4. Tractament del documental	16
5.5. Estructura del documental	17
5.6. Protagonistes	18
5.6.1. Expertes	18
5.6.2. Testimonials	20
5.7. Localitzacions	26
5.8. Equip	29
5.8.1. Humà	29
5.8.2. Tècnic	29
5.9. Cronograma o calendari	31
5.9.1. Calendari detallat de rodatge	35

5.10. Pressupost	37
5.11. Postproducció	39
5.11.1.Edició	39
5.11.2.So i música	39
5.11.3.Grafismes	40
5.11.4.Títol del documental	42
6. CONCLUSIONS	43
6.1. Valoració del projecte	43
7. ENLLAÇOS	46
7.1. Tràiler	46
7.2. Documental	46
8. BIBLIOGRAFIA	47

ANNEX

1. INTRODUCCIÓ

Bolívia és el país que ha tingut, al llarg del que portem de segle XXI, l'economia informal més gran del món (FMI, 2018). La mineria, indústria boliviana més important, és un dels sectors amb més pes dins d'aquesta economia submergida i la ciutat de Potosí, situada al sud del país, n'és un dels seus actors principals.

Les mines de Potosí van ser l'escenari dels conquistadors espanyols que volien acumular la plata, dels barons miners que van instaurar el primer capitalisme bolivià, de la revolució de 1952, de les massacres militars, de l'última guerrilla del Che i, del seu subsòl, en van sortir també els obrers que van aconseguir tombar dictadures (Izaguirre, 2017). Ara, a les mines de Potosí s'hi troben els mecanismes més ferotges de pobresa, d'explotació laboral i de vulneració de drets humans de tot el país. Al final d'aquesta roda, s'hi situen les dones mineres, una de les figures més colpejada per les conseqüències de l'economia informal i per l'efecte del sistema que les rodeja.

El projecte es centra al Cerro Rico de Potosí, on més de deu mil miners, entre ells només unes tres-centes dones, segueixen treballant a les quasi dues-centes boques de mina que conté la muntanya sota unes condicions laborals precàries.

Concretament, el documental *Mujer minera: resistir al Cerro Rico de Potosí* mostra, a través dels testimonis de tres de les figures femenines més representatives del sector miner bolivià, la lluita de les mineres contra l'explotació a la qual es veuen sotmeses, incrementada pel simple fet de ser dones, per part de les cooperatives mineres i dels seus socis davant la indiferència d'un Estat bolivià que ignora la legislació laboral del país.

Per tant, el present projecte recull la preproducció, la producció i la postproducció d'un documental sobre les dones mineres del Cerro Rico de Potosí. Al llarg del treball, tant pel que fa a la part escrita com en l'audiovisual, es tracten les causes, les conseqüències i les mesures que s'estan adquirint per intentar millorar aquesta realitat que viuen les dones mineres. A més, també s'acaba reflexionant sobre diferents temàtiques com la desigualtat de gènere, la violència de gènere o la utilitat de l'associacionisme dins d'un col·lectiu vulnerable.

2. ESTRUCTURA I METODOLOGIA

El projecte realitzat consta de dues parts, la part teòrica i la part pràctica, aquesta última correspon a l'elaboració audiovisual del documental i el desglossament dels diferents passos duts a terme durant aquest procés es troben especificats en el present dossier.

La part teòrica del treball se centra bàsicament en la presentació d'una memòria de projecte on es relata la sinopsi del documental, la seva tipologia i es justifica amb precisió quins criteris s'han tingut en compte a l'hora de tractar cada element que en forma part, com per exemple, la imatge, el so, la música, l'estètica, els personatges o l'estructura. Dins d'aquest apartat, també es detalla el procés seguit durant els mesos d'execució del projecte. A més, s'inclou una introducció teòrica del context de l'entorn o localització on es grava el documental, imprescindible per tal de comprendre quina és la situació de les protagonistes. Dins del treball escrit també s'afegeixen diverses reflexions de la mateixa autora, per una banda, la carta d'autora on justifica els motius que l'han impulsat a dur a terme aquest projecte i, per acabar, una valoració i reflexió final del resultat de *Mujer minera*. Els enllaços per visualitzar en línia el tràiler i el documental es troben al punt 7 d'aquest dossier.

D'altra banda, i pel que fa a la part pràctica, l'elaboració del documental es fonamenta en 3 etapes: la preproducció, la producció i la postproducció. Primerament, es duu a terme un procés de recollida de dades i de documentació per tal d'adquirir un coneixement previ sobre quina és la història i la realitat actual del sector miner al Cerro Rico de Potosí. Per a fer-ho, és imprescindible visualitzar i analitzar estudis anteriors que ja hagin abordat temàtiques similars, és a dir, buscar antecedents. Aquesta tasca és la que fa possible, posteriorment i amb les corresponents citacions, l'elaboració de l'apartat de context del present treball.

Es conclou que el paradigma qualitatiu és la metodologia més adequada per realitzar el projecte, ja que l'interès d'aquest radica en la descripció dels fets observats per tal d'interpretar-los i comprendre'ls en el context global en què es produeixen amb la finalitat d'explicar fenòmens generals (Cook & Reichardt, 1986). El paradigma qualitatiu és més aviat subjectiu, inductiu i descriptiu, característiques imprescindibles per realitzar un estudi d'una temàtica de ciència social, com és el cas de *Mujer minera*.

Cal remarcar també que les fonts recollides són principalment qualitatives. Per una banda, s'obtenen fonts qualitatives documentals, com les notícies publicades en mitjans de comunicació bolivians, com les del diari *Página Siete*; programes d'organitzacions locals, com el *Programa de Estudios y Apoyo a la Producción* (PEAP); articles elaborats per fundacions d'ajuda humanitària, com la *Fundación Solidaridad con las Mujeres* (MUSOL) o la *Fundación Centro de Promoción Minera* (CEPROMÍN); o altres reportatges audiovisuals i documentals, com per exemple, el curt documental *Minerita* de Raúl de la Fuente.

D'altra banda, també tenen molt pes les fonts personals i expertes que s'entrevisten, ja que contribueixen a tenir una informació més propera i testimonial de la problemàtica. Tot i això, cal remarcar que en l'apartat de context també es fa ús de fonts quantitatives per tal de presentar dades d'importància sobre la temàtica a través d'estadístiques. En aquest cas, la majoria de documents citats són de l'*Instituto Nacional de Estadística del Estado Plurinacional de Bolivia* (INE).

Al llarg d'aquesta primera fase de documentació també és quan s'acaba de detallar i plantificar tot el projecte. S'intenta concertar entrevistes abans de viatjar al país però resulta molt complicat a causa de la dificultat d'accés a la informació de contacte, per aquest motiu, es parla amb periodistes que també han anat a fer projectes a Potosí i que recomanen que es busquin les fonts una vegada dins del país.

Es viatja al lloc dels fets, a la ciutat de Potosí (Bolívia), es realitzen un total cinc entrevistes a fonts expertes, dues d'aquestes són les que apareixen finalment al documental, i també es parla amb un total de vint-i-dues dones mineres, vuit d'elles acaben sent les protagonistes de *Mujer minera*. La tipologia d'entrevistes utilitzada és la semiestructurada, ja que sí que existeix un guió previ amb les preguntes imprescindibles a fer però aquest pot anar variant segons avança la conversació.

L'última fase del projecte, un cop feta l'edició completa del documental, la del tràiler i el disseny final del cartell del film, és l'anàlisi i redacció de tota la informació recollida i que, finalment, queda agrupada en aquest dossier.

3. INVESTIGACIÓ

3.1. Objecte d'estudi

La vulneració de drets humans que pateixen les més de tres-centes dones mineres que viuen o treballen al Cerro Rico de Potosí, a Bolívia (Miranda, 2019), ja que un 90% d'elles, segons l'estudi anual 2018 realitzat per MUSOL (Garabito, 2019), ocupen llocs de treball amb condicions precàries que no es troben emmarcats dins la legislació laboral del país i que, per tant, formen part de l'economia informal. Es requereix fer un seguiment del seu dia a dia per investigar les causes i les conseqüències d'aquesta problemàtica social, econòmica i política.

3.2. Preguntes d'investigació

- Com és la realitat de les dones mineres del Cerro rico de Potosí?
- Quins drets humans els són vulnerats?
- Quines són les principals figures que exerceixen aquesta vulneració de drets?
- Què està fent aquest col·lectiu per reclamar els seus drets?

3.3. Objectius de la investigació

- Objectiu general

Enregistrar la realitat de les dones mineres del Cerro Rico de Potosí a través dels seus testimonis i en un documental per tal de visibilitzar en profunditat la problemàtica social i laboral en què es veuen involucrades.

- Objectius específics

- Conèixer les històries de vida, l'origen i l'entorn actual de cadascuna de les protagonistes del documental.
- Investigar les causes i conseqüències de la vulneració de drets que pateixen.
- Saber el paper que desenvolupa l'Estat bolivià davant de l'incompliment de la legislació laboral dins l'àmbit miner del Cerro Rico de Potosí.
- Ressaltar la importància de les organitzacions no governamentals o fundacions del país per fer front a aquesta problemàtica.

3.4. Carta de l'autora. Justificació de la investigació

El projecte *Mujer minera: resistir en el Cerro Rico de Potosí* neix, sense ser-ne conscient, l'any 2007. Aquell estiu, amb 11 anys, viatjo per primera vegada a la regió d'Amèrica Llatina amb la meua família, concretament a Bolívia i a Perú. Durant aquest viatge conec les mines de Potosí i és una realitat que em queda marcada durant molt de temps.

Amb el pas dels anys, segueixo interessant-me pels països llatinoamericans, vaig a viure sola i a estudiar a Xile durant sis mesos i també aprofito per conèixer Argentina. Durant la meua estada a Xile, he de dissenyar una revista per a un treball universitari sobre una temàtica concreta i, com que just en aquell moment m'estic llegint el llibre *Potosí* del periodista basc Ander Izaguirre, decideixo fer-la sobre les mines de Potosí. Els records tornen.

Després d'arribar a Catalunya, em creuo amb el reportatge fotogràfic *Vale un Potosí* del fotoperiodista Miquel Dewever-Plana i, tot i que des d'un principi ja tinc clar que vull fer el meu Treball de Final de Grau (TFG) sobre alguna de les realitats que he conegut als diferents països de llatinoamèrica on he estat, és en aquest moment quan decideixo sobre quin tema concret tractarà: les mines del Cerro Rico de Potosí.

Entusiasmada amb el projecte, opto per avançar-me als calendaris acadèmics i viatjar a Bolívia abans d'hora per tenir més temps per treballar. Marxo el juliol del 2019 i estic durant un mes fent un voluntariat a Cochabamba, allà puc conèixer la realitat de moltes famílies bolivianes amb risc d'exclusió social i, concretament, de moltes dones que són doblament colpejades pel sistema pel simple fet de ser dones. Abans de traslladar-me a Potosí ja tinc entre les mans la idea de *Mujer minera*. Un cop arribo a la ciutat i començo a treballar en el projecte m'adono de la gran vulneració de drets que pateixen les dones mineres que treballen i viuen al Cerro Rico de Potosí, conec la figura de les guardes, la de les palliris¹ i indago sobre la problemàtica que tenen les vídues amb les cooperatives mineres. Després d'un mes de gravacions torno amb tot el material i la informació suficient per elaborar el documental de *Mujer minera: resistir en el Cerro Rico de Potosí* i enllestir aquest projecte personal que fa tants anys que es va coent.

¹ Les palliris, mot derivat de la paraula quítxua *palla-ri* 'el que recull', són les dones que treballen escollint els minerals d'entre les roques extreïdes d'una mina, segons la RAE.

4. CONTEXT HISTÒRIC DEL DOCUMENTAL

“Diuen que fins i tot les ferradures dels cavalls eren de plata durant l’època d’auge de la ciutat de Potosí”, descriu el periodista Eduardo Galeano (1984) al seu llibre *Las Venas Abiertas de América Latina*. Durant el segle XVI, en plena conquesta i colonialisme espanyol, Potosí vas ser una de les ciutats més grans i riques del món i la seva plata, provinent de l’interior del Cerro Rico, va contribuir substancialment al desenvolupament d’Europa (Galeano, 1984). Però les riqueses que guardava el Cerro Rico de Potosí, com la plata i l’estany, no van ser descobertes amb l’arribada dels espanyols, la llegenda explica que, abans de la conquesta, l’inca Huayna Cápac ja havia sentit a parlar sobre la *Sumaj Orcko* [muntanya bonica] però que quan va intentar extreure els minerals del seu interior va ressonar una veu ferotge des de dins de la muntanya que li va dir: “No és per vosaltres, Déu reserva aquestes riqueses pels que vénen del més enllà”. Al cap de poc van arribar els espanyols a terres potosines. El 1545, Huallpa, un pastor que perseguia la seva llama, va haver-se de quedar a dormir als peus del Cerro Rico perquè ja s’havia fet de nit, en encendre una foguera va veure com les parets de la muntanya brillaven, eren vetes de plata. Aquesta troballa va anar corrent de boca en boca i els conqueridors espanyols no van tardar a ocupar el Cerro Rico de Potosí i a apoderar-se de totes les seves riqueses (Aramayo, 2019).

La història demostra que la mineria boliviana, des de l’època de la colònia, s’ha constituït com un pilar fonamental dins l’economia nacional i també que el departament de Potosí n’ha estat un dels protagonistes principals. Tot i això, “el sector productiu miner i el departament han estat vistos per ulls propis i estrangers només com la gallineta dels ous d’or” (Garabito, 1997) i no s’ha aprofitat aquesta riquesa en mineral per enfortir i desenvolupar el territori, ni tan sols durant les èpoques de més bonança. L’any 2015 Bolívia se situava com el tercer país amb l’índex de desenvolupament humà més baix de tot Llatinoamèrica i el Carib, amb un valor corresponent a 0’674 en un índex comprès entre els valors 0 i 1, segons l’*Instituto Nacional de Estadística del Estado Plurinacional de Bolivia* (INE). Actualment, Potosí és el departament més pobre del país més pobre de Sud-amèrica, el 52% dels seus habitants són pobres – no poden satisfer les necessitats més bàsiques: alimentació, viure en una casa digna, tenir aigua potable, rebre atenció sanitària, anar a l’escola – i el 31,7% són pobres

extrems, és a dir, que no guanyen prou diners ni per assegurar-se una alimentació de supervivència (INE, 2011-2018)². Aquesta pobresa es veu incrementada quan els habitants dels qui es parla són els que treballen o viuen al Cerro Rico de Potosí.

La pobresa de Potosí es va accentuar profundament durant i després de la gran crisi del Consell Internacional de l'Estany (CIE) del 24 d'octubre de 1985, data on es van suspendre les transaccions d'estany a la borsa de metalls de Londres a causa d'un desequilibri entre l'oferta i la demanda a escala mundial. Aquest fet va provocar que el 1985 l'Estat abandonés quasi totes les mines que tenia a càrrec seu i que s'acomiadés aproximadament a un total de 18.485 miners en l'àmbit nacional, uns 9.825 al departament de Potosí, que equivaldrien al 53% del total de treballadors que es van quedar sense feina (Garabito, 1997)³. El sector miner es va privatitzar a mans de grans multinacionals.

És dins d'aquest context de desocupació que neix el cooperativisme miner bolivià. Actualment, i només dins de la ciutat de Potosí, ja hi ha establertes unes quaranta cooperatives mineres que exploten diàriament el Cerro Rico de Potosí. Però, tot i que les cooperatives són, en teoria, associacions de treballadors que comparteixen inversions, responsabilitats i es reparteixen equitativament els beneficis entre els seus socis, la realitat cooperativista potosina queda molt allunyada d'aquest ideal. El periodista basc Ander Izaguirre (2017) descriu al seu llibre *Potosí*: "Moltes de les cooperatives mineres no són cooperatives, són una tapadora pel frau i l'explotació dels treballadors". Es fan dir cooperatives però generalment entre un 50% i un 80% dels miners que hi treballen no són ni socis, ni tenen els drets de participació o reben els beneficis que els pertocarien (Izaguirre, 2017). Mentrestant, l'Estat de Bolívia, que és qui els cedeix els terrenys a les cooperatives, tampoc fa res per regular-les i canviar aquesta situació.

Va ser també arran de la crisi del 85 que les dones mineres van començar a organitzar-se per tenir més força com a col·lectiu. Com que no tenien ingressos ni feina a causa de la caiguda del preu de l'estany, van decidir unir-se i posar-se a

² Anar a l'annex 1 per consultar les taules de l'INE sobre l'índex de pobresa i l'índex de pobresa extrema segons els departaments de Bolívia.

³ Anar a l'annex 2 per consultar la taula de treballadors miners enregistrats segons el departament els anys 1985 i 1986.

treballar en tasques com la construcció de camins o la rehabilitació d'edificis antics de la ciutat per tal que l'Estat les indemnitzés amb aliments (Huanaco, 2019). Així va néixer, per exemple, l'*Asociación de Palliris de Potosí*, organització que ha arribat a tenir més de 500 membres i que, aquest 2020, ha estat commemorada pel municipi per la seva lluita constant contra la gran vulneració de drets que pateixen les dones i treballadores mineres del Cerro Rico de Potosí. Elles són les mateixes dones que, fa només 35 anys, van aconseguir trencar el mite que dictava que tan sols els homes podien entrar a treballar a l'interior de la mina, ja que si no la muntanya s'enrabiava, provocava accidents i deixava de fabricar minerals, "un mite que era més fruit del masclisme que no pas una veritat" (Garabito, 2019).

Actualment, més de tres-centes mineres treballen i viuen al Cerro Rico de Potosí sota unes condicions precàries – sense contractes laborals, sense assegurances mèdiques, sense llum, sense aigua corrent, cobrant intermitentment un salari que arriba a ser quatre vegades inferior al salari mínim vital, sense rebre els beneficis que els pertoquen per part de les cooperatives –. Entre elles hi trobem les palliris, les guardes i les vídues dels miners. Aquestes tres figures principals de les dones mineres del Cerro Rico de Potosí són les protagonistes de *Mujer minera*, dones molt fortes i lluitadores que tot just ara estan aconseguint estar prou organitzades com a col·lectiu per arribar a fer-se escoltar i respectar dins d'una societat boliviana que encara viu molt arrelada al masclisme.

5. MEMÒRIA DEL PROJECTE

5.1. Sinopsi

Mujer minera: resistir en el Cerro Rico de Potosí és la lluita de les dones mineres del Cerro Rico de Potosí (Bolívia) contra l'explotació a què es veuen sotmeses dia rere dia per efecte del sistema que les rodeja.

A través de tres de les figures femenines més representatives del sector miner bolivià, les palliris, les guardes i les vídues dels miners, el documental mostra el testimoni de les treballadores i treu a la llum la flagrant vulneració de drets humans i laborals que pateixen. Una vulneració que és exercida principalment per part de les cooperatives mineres i dels seus socis davant la indiferència d'un Estat bolivià que ignora tot el que passa al Cerro Rico de Potosí.

Fa anys que les dones mineres van començar a unir-se en associacions per tenir més força, però és ara quan aquesta organització està aconseguint començar a fer sentir la seva veu.

5.2. Temàtica principal

El tema principal del documental és la història de vida de cadascuna de les protagonistes, el seu testimoni. La voluntat és explicar d'on vénen, perquè van arribar al Cerro Rico de Potosí, com és la seva família, en què consisteix la seva feina i que, a partir d'aquí, l'espectador pugui observar en quines condicions viuen i també identificar quins drets els són vulnerats: el dret laboral, el dret a un habitatge digne, la llibertat d'expressió i d'associació o el dret de gaudir d'un bon nivell de salut, entre d'altres.

5.3. Temàtica de fons

A partir dels diferents testimonis que apareixen al documental, *Mujer minera* dona peu a reflexionar sobre nombroses temàtiques com la desigualtat de gènere, la violència de gènere, l'explotació laboral o també, per exemple, sobre l'economia informal boliviana. Una altra temàtica de fons imprescindible és la de visibilitzar la lluita que estan duent a terme aquestes dones per reivindicar els seus drets a través de les associacions que elles mateixes han creat, d'aquesta manera també es reflexiona sobre la utilitat de l'associacionisme en un col·lectiu vulnerable.

5.4. Tractament audiovisual

El projecte realitzat s'emmarca en un model expositiu i observacional, per tant, es tracta d'un documental de tipologia híbrida. *Mujer minera* se centra en la descripció de la vida de diferents personatges, seguint-les en la seva quotidianitat i veient com actuen. Es procura que la càmera passi el màxim de desapercebuda perquè hi hagi la menor incidència de la cineasta i, a la vegada, l'espectador tingui la sensació que les protagonistes estan actuant amb la màxima naturalitat, una característica que en moments puntuals del documental es pot veure alterada per una mirada directa a càmera, una salutació o una referència verbal a l'entrevistadora. Per aconseguir-ho, també cal remarcar la utilització d'equips tècnics lleugers. De la mateixa manera, també s'emfatitza en la quotidianitat dels espais on es roda, molt significatius per obtenir una descripció completa de qui són les dones mineres. D'altra banda, cal remarcar que al llarg del documental apareixen diversos plans entrevista, on aquí sí que les entrevistades miren directament a càmera i, per tant, es fa notable la presència de la cineasta.

L'estètica audiovisual tendeix a ser bastant neutral i objectiva, no s'intervé en la realitat que es mostra, es tracten amb molta cura els plans i s'editen perquè transmetin una certa tranquil·litat visual que no alteri la línia global de la imatge del documental. Durant el muntatge, es combinen llargs plans seqüència i enquadraments estables amb d'altres més curts i fragmentats que trenquen amb l'evolució coherent de l'espai-temps, tot i això, s'intenta respectar bastant la continuïtat visual dins de cada bloc del documental. Pel que fa a l'estètica audiovisual, fins i tot es pot arribar a detectar una breu influència o pinzellada dels trets del documental poètic.

Finalment, esmentar que es fa ús de la veu en off però no mitjançant una veu aliena, sinó que són les veus de les mateixes dones mineres les que narren els fets. Les imatges sovint són usades per il·lustrar el discurs verbal. El so sincrònic, en directe, és una altra característica a remarcar, ja que dona molts detalls de la realitat de l'entorn de les protagonistes.

5.5. Estructura del documental

El documental *Mujer minera* s'estructura bàsicament sobre tres eixos o blocs temàtics imprescindibles, cadascun d'ells correspon a una de les tres figures de dona minera que pretén explicar el documental: les palliris, les vídues i les guardes.

Des d'un inici es té molt clar que l'objectiu del documental és mostrar la situació i realitat global en què viuen les dones mineres del Cerro Rico de Potosí, per aquest motiu, es decideix destriar quines en són les figures més representatives i fer un seguiment específic de cadascuna d'elles per explicar, en detall, les diferents problemàtiques i vulneracions que pateixen en cada cas. Tot i això, la intenció final del documental és que un cop l'espectador hagi vist el film pugui unir els tres eixos i obtenir un esquema global de les condicions en què viuen i treballen les dones del Cerro Rico de Potosí.

El fil conductor que aconsegueix aquesta unió entre apartats al llarg del documental és el testimoni de cadascuna de les protagonistes, ja que els seus relats contenen diversos punts de connexió que provoquen que totes estiguin entrelaçades entre si. Per exemple, la palliri Ambrosia Aguilar, que és la principal figura del primer eix del documental, també és vídua i, per tant, apareix en algunes de les imatges d'aquella altra agrupació; la vídua Rosa de Lima Muruchi també és palliri i forma part de l'*Asociación de Palliris de Potosí*; o la guarda Lucía Armijo que, quan pot i necessita aconseguir diners, aprofita per caminar pel Cerro en cerca de minerals. Totes són dones que, tot i formar part de figures mineres diferents, coincideixen en certs aspectes familiars, laborals o associatius que provoquen que acabin formant part d'un mateix col·lectiu molt més gros: la *Mujer minera*.

L'estructura de *Mujer minera* s'arrodoneix encara més amb la reflexió que apareix al final de tot del documental, una reflexió a mode de conclusió que treu a la llum una de les característiques més rellevants que entrelaça, actualment, a totes les seves protagonistes: l'empoderament i la lluita de drets que estan duent a terme cadascuna d'elles, i conjuntament amb les seves organitzacions, per tal de fer-se respectar com a treballadora i, sobretot, com a dona al Cerro Rico de Potosí.

5.6. Protagonistes

5.6.1. Expertes

S'intenta contactar amb diverses fonts expertes abans de fer el viatge cap a Bolívia però en tractar-se d'una zona tan aïllada és complicat, ja que són fundacions que no tenen pàgines web actives per posar-s'hi en contacte directament. Tot i això, una vegada dins del país és més fàcil anar fent contactes que coneguin a persones especialitzades en la situació social dins l'àmbit de la mineria del Cerro Rico de Potosí. És així com aconseguixo reunir-me, entre d'altres experts, amb les dues entrevistades que apareixen al documental.

La metodologia seguida per tal d'elaborar amb profunditat les entrevistes és la mateixa en els dos casos, primer ens reunim per tal de conèixer quina és la tasca que duen a terme, i amb quin criteri, al Cerro Rico a través de les seves fundacions o organitzacions; després, en altres trobades, indaguem en el treball que fan conjuntament amb les dones mineres; posteriorment, se'ls hi passa un guió provisional del qüestionari perquè puguin preparar-se una mica l'entrevista; finalment, realitzem l'entrevista i la gravació d'aquesta.

- Paulina Ibeth Garabito

Paulina Ibeth Garabito (31 d'agost de 1960, Chuquisaca, Bolívia) és una economista boliviana especialitzada en la planificació de projectes destinats a incrementar els llocs de treball en l'àmbit de la mineria i, actualment, també és la fundadora i directora de la *Fundación Solidaridad con las Mujeres* (MUSOL) de Potosí.

Es va graduar en Economia a la Universitat Autònoma Tomás Frías (UATF) el 1986 i, posteriorment, va fer un curs d'especialització en Economia Minera i Preparació i Avaluació de Projectes. L'any 1985, després de la forta depreciació de l'estany que va afectar a tot el país, Garabito va acceptar formar part del Programa d'Estudis pel Suport a la Producció (PEAP), amb l'objectiu de generar llocs de treball per tots els

Fotografia 1. Paulina Ibeth Garabito durant l'entrevista de l'11 de setembre del 2019

Font: Elaboració pròpia

miners de Potosí que s'havien quedat sense feina. Va ser en aquest punt on Garabito es va començar a involucrar en la realitat social dins l'àmbit de la minera. Finalment l'any 2004, després d'haver comprovat que les dones eren les més colpejades per les males condicions del Cerro Rico de Potosí, va fundar MUSOL, tot i que ja feia 18 anys que treballava

de manera informal en la lluita pels drets de les dones mineres. Actualment, ha deixat de treballar com a economista i fa més de 10 anys que es dedica quasi exclusivament a la fundació.

La seva participació en el documental aporta una mirada experta sobre la realitat del sector de la mineria, especialment pel que fa al Cerro Rico de Potosí, i sobretot sobre la vulneració de drets laborals que exerceixen les cooperatives mineres potosines damunt els seus treballadors, sobretot, damunt les dones mineres. A més, és una persona que ha estat al costat de la lluita de les dones mineres des del principi i que ha pogut ser testimoni de la seva gran evolució com a col·lectiu, passant pel primer cop que van aconseguir entrar a treballar amb els homes a l'interior de la mina, fins a la creació d'associacions i organitzacions pròpies o l'empoderament com a agrupació per fer-se respectar davant les cooperatives.

- Sandivel Miranda

També s'opta per afegir al documental l'entrevista a Sandivel Miranda (24 d'octubre del 1989, Potosí, Bolívia), advocada i coordinadora de la *Fundación Centro de Promoción Minera* (CEPROMÍN) de Potosí.

Sandivel Miranda es va graduar com a advocada a la Universitat Autònoma Tomás Frías (UATF) l'any 2014. Més tard s'ha diplomada en Resolució de Conflictes i també ha cursat diverses formacions d'Actualització de Lleis de Drets Humans. El mateix

2014 va entrar a treballar a CEPROMÍN, on ha estat executora de projectes, responsable de projectes i, actualment, coordinadora de la seu de Potosí.

És una veu experta amb pes dins del documental, ja que la institució CEPROMÍN porta treballant des del 1979 en l'ajuda i capacitació de les famílies mineres bolivianes i, per tant, contenen una informació molt fiable sobre quina és la realitat d'aquest col·lectiu, com per exemple, sobre les dades dels índexs de pobresa, la quantitat de morts per accidents laborals

Fotografia 2. Sandivel Miranda durant l'entrevista del 5 de setembre del 2019

Font: Elaboració pròpia

en mines, la xifra de famílies que viuen al Cerro Rico en condicions precàries, la vulneració de drets que pateixen, etc.

Concretament Sandivel Miranda és coordinadora de la seu de CEPROMÍN de Potosí però la fundació també compta amb dues seus regionals més, la de la ciutat d'Oruro i la de Llallagua, ja que aquestes, juntament amb Potosí, són les regions mineres més importants del país.

Actualment, CEPROMÍN està impulsant dos projectes concrets a Potosí, el primer, on treballen amb infants d'entre els 0 i els 18 anys, està destinat a créixer en comunitat i centren la feina en l'àmbit de la salut, l'educació, la prevenció de la violència i la responsabilitat comunitària; el segon, fomenta el bon tracte i la igualtat de gènere dins les famílies mineres. És a partir d'aquest segon projecte on treballen directament amb les guardes del Cerro Rico de Potosí, per aquest motiu Sandivel Miranda apareix al documental parlant concretament de la situació d'aquesta figura de dona minera.⁴

5.6.2. Testimonials

Cap de les entrevistes elaborades a les protagonistes testimonials del documental van ser planificades abans del viatge. Gràcies a dedicar els primers dies dins del país a visitar les possibles localitzacions de Potosí pel documental i a reunir-me amb les

⁴ Anar a l'annex 3 per llegir la transcripció completa de les entrevistes fetes a les dues expertes.

fundacions i diferents fonts expertes, vaig acabar coneixent a un total de vint-i-dues dones mineres de les quals només vuit són les que apareixen, finalment, entrevistades al film.

Per tal de seleccionar les protagonistes de *Mujer minera* es van utilitzar diversos criteris. Per una banda, era important que sabessin parlar castellà, ja que moltes d'elles només es comuniquen amb quítxua, llengua indígena parlada a la zona occidental de Sud Amèrica, i també que se sabessin expressar mínimament bé davant de càmera. D'altra banda, també era important que el seu testimoni no fos un cas aïllat, sinó que representés a la majoria de dones mineres de Potosí. A més, també cal comentar que moltes d'aquestes vint-i-dues dones amb les quals es va poder parlar no volien ser gravades per por de les conseqüències negatives que això podria tenir, per exemple, en la seva feina.

Finalment, al documental hi ha enregistrades les entrevistes de tres palliris, dues vídues de miners i tres guardes.

- Ambrosia Aguilar Flores

Fotografia 3. Ambrosia Aguilar a la mina Roberto durant la gravació del 10 de setembre del 2019

Font: Elaboració pròpia

Ambrosia Aguilar Flores té 46 anys i és mare soltera de dos fills, Edin Bladimir Mejía de 25 anys i Cristian Mejía de 15 anys. Treballa de palliri des de fa 11 anys a la mina Roberto, situada al costat oest del Cerro Rico de Potosí. La cooperativa minera per qui treballa no li ha fet cap contracte laboral, per tant, no consta ni com a contractada, ni com a sòcia, ni com a mà d'obra. No té horari laboral fix, generalment fa jornades de més de 14 hores. El seu sou varia segons la quantitat de carros que omple de mineral i el valor en bolivians (Bs) que té en aquell moment el mineral, quan el preu del mineral és alt, d'un carro en pot arribar a treure 3.000 Bs (390 €), quan és baix, 700 Bs (90 €).

- Isabel Castro Taquichiri

Isabel Castro Taquichiri és minera al Cerro Rico de Potosí des de l'any 1974. Actualment, és la presidenta de l'*Asociación de Palliris* de Potosí i ja porta ocupant aquest càrrec des de fa 13 anys. També n'ha sigut la vicepresidenta.

El seu testimoni és molt important perquè ella, juntament amb la palliri Julia Huanaco, va ser la primera dona

que va entrar a treballar a l'interior de la mina trencant el mite del Cerro Rico que deia que només els homes podien estar dins la mina perquè si no la Pachamama, la deessa de la terra segons la mitologia quítxua, es posava gelosa amb el Tío, el diable del Cerro Rico, i deixava de produir minerals o provocava accidents dins les mines.

A més, també és una de les últimes components que van crear l'*Asociación de Palliris* que queda viva.

- Julia Huanaco

Fotografia 5. Julia Huanaco durant la reunió de l'*Asociación de Palliris* del 8 de setembre del 2019

Font: Elaboració pròpia

Julia Huanaco, de 64 anys, és una de les dirigents de l'*Asociación de Palliris* i actualment ocupa el càrrec de Consell de Vigilància, on s'ocupa de controlar que totes les tasques repartides entre les companyes de l'associació s'estiguin duent a terme adequadament.

Ha treballat com a palliri des dels 10 anys. Tota la seva família s'ha dedicat

sempre a la mineria, ella va començar a anar a la mina amb la seva mare. Dels cinc

Fotografia 4. Isabel Castro durant l'entrevista del 8 de setembre del 2019

Font: Elaboració pròpia

germans que eren, dos han mort treballant a la mina i els altres tres segueixen vius però encara treballen com a miners.

Tal com he comentat anteriorment, també va ser una de les primeres dones en entrar a treballar a l'interior de la mina.

- Margarita Charque

Fotografia 6. Margarita Charque a casa seva durant l'entrevista del 20 d'agost del 2019

Font: Elaboració pròpia

Margarita Charque té 43 anys d'edat i és mare de sis infants. Ella va néixer a Alonso de Ibáñez (Província de Charcas, Bolívia), però la seva mare va morir durant el part i al cap de pocs anys també va morir el seu pare. Amb 8 anys la Margarita va anar caminant tota sola fins a Potosí per trobar feina.

Ella és una de les dones vídues de miners que apareixen al documental. El seu marit era perforador dins la mina de la *Cooperativa Compotosí* i va morir fa 3 anys, el 2 de febrer del 2017, en un accident laboral. Actualment, la Margarita està lluitant juntament amb MUSOL per rebre els beneficis que li pertocuen com a vídua de soci de miner però la *Cooperativa Compotosí* se'n desentén perquè assegura que el seu marit no treballava per ells, sinó que havia estat contractat com a soci d'un soci de la mateixa cooperativa, una figura que no es contempla dins la legislació laboral i que, per tant, queda fora de la seva responsabilitat. D'altra banda, la vídua i MUSOL afirmen que ell estava contractat com a mà d'obra i que, encara que no fos així, la cooperativa s'ha de fer responsable de les males accions i gestions dels seus socis.

- Rosa De Lima Muruchi

Rosa De Lima Muruchi, de 49 anys, és un altre dels casos emblemàtics de dones vídues de treballadors miners que mostra el documental. Ella té set fills i sis d'aquests encara viuen a casa seva.

El seu marit, Fusto Urbano, va morir el 24 d'octubre de 2014 del que a Bolívia anomenen "mal de mina", una malaltia pulmonar que agafen sovint els miners a causa del mal equipament de protecció que porten per treballar. Aquesta malaltia acaba afectant-los a tot el sistema respiratori fins que ja no poden respirar i es moren. La *Cooperativa Compotosí* també es nega a pagar-li els beneficis socials que li pertocuen i, a més, li han retirat els terrenys i l'àrea de treball que tenia el seu marit com a soci, uns béns que en principi quan aquest mor passen a ser de l'esposa.

Fotografia 7. Rosa De Lima Muruchi durant la gravació del 21 d'agost del 2019

Font: Elaboració pròpia

- Lucía Armijo Gutiérrez

Fotografia 8. Lucía Armijo a casa de la seva filla Claudia Mamani Armijo el 24 d'agost del 2019

Font: Elaboració pròpia

Lucía Armijo Gutiérrez fa més de 20 anys que viu al Cerro Rico i que treballa com a guarda d'una boca de mina. És mare soltera de sis fills, el seu marit la va deixar per una altra dona. Dues de les seves filles grans també viuen i treballen a altres zones del Cerro Rico com a guardes .

La seva jornada laboral és de vint-i-quatre hores i durant els set dies de la

setmana. Mai té vacances. Té un sou irregular de 500 Bs (65 €) al mes, d'aquests diners la cooperativa li retira l'equivalent a les despeses de la llum, el gas i l'aigua que li pugen en barrils una o dues vegades al mes. Amb el que li queda de sou ha de pagar els estudis dels seus altres quatre fills i l'alimentació. Al Cerro Rico no hi ha seguretat i hi ha molta violència, la Lucía per protegir-se dels possibles lladres o abusadors ho ha de fer explotant dinamita quan sent soroll per intentar espantar-los.

- Claudia Mamani Armijo

Claudia Mamani Armijo és la segona filla més gran de Lucía Armijo, té 27 anys i és mare soltera d'un nen de 3 anys. Tot i que ella va néixer a la ciutat de Potosí, s'ha criat tota la vida al Cerro Rico perquè quan era molt petita els seus pares van decidir pujar-hi a viure, ja que no es podien permetre les despeses de la ciutat.

Fotografia 9. Claudia Mamani Armijo durant l'entrevista del 24 d'agost del 2019

Font: Elaboració pròpia

Va arribar a estudiar durant 3 anys Enginyeria Geològica a la universitat però ho va haver de deixar en quedar-se embarassada i va haver de tornar a anar a viure al Cerro. Actualment, també és guarda d'una boca de mina però d'una zona més aïllada que la de la seva mare. L'aïllament provoca que a casa seva no tingui ni accés a l'aigua, ni tampoc a la llum. A més, fa una temporada que treballa sense cobrar perquè ja li han entrat a robar dues vegades el material i la cooperativa argumenta que ella ha de cobrir aquestes despeses amb el seu sou, és a dir, que no li paguen res.

- Silvia Mamani Armijo

Fotografia 10. Silvia Mamani Armijo durant la gravació del 24 d'agost del 2019

Font: Elaboració pròpia

entrevista però sí que s'hi inclouen les gravacions del dia que es va anar a visitar on vivia, per aquest motiu, s'afegeix dins d'aquest apartat com a protagonista.

Silvia Mamani Armijo, de 28 anys, és la filla gran de Lucía Armijo. Viu a l'entrada d'una mina amb el seu marit i tres fills. Abans vivien a la ciutat, però el seu marit no guanyava prou diners i tenia problemes amb l'alcohol així que van decidir tornar al Cerro Rico. També treballa de guarda des de fa 2 anys. Al documental no hi apareix la seva

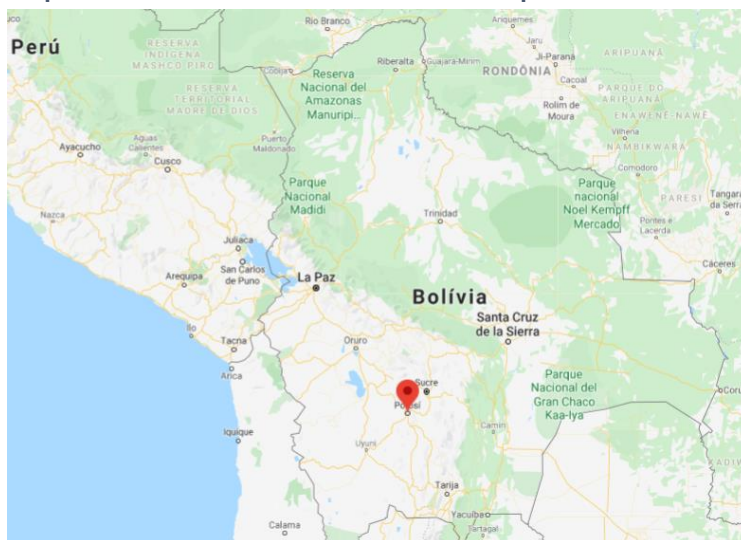
5.7. Localitzacions

- Potosí

La Villa Imperial de Potosí (Potosí) és una ciutat boliviana situada al departament de Potosí, al sud del país, a més de 4.000 metres d'altitud.

Durant els segles XVI i XVII va ser una de les ciutats més importants del món a causa de la gran riquesa en minerals, principalment plata, que es van descobrir a l'interior del Cerro Rico de Potosí. Tot i això, i tal

Mapa 1. Ubicació de la ciutat de Potosí al mapa de Bolívia

Font: Captura pròpia feta a través de Google Maps

com he comentat anteriorment en l'apartat de context, Potosí és actualment el departament de Bolívia amb l'índex de pobresa extrema més alt i l'índex més baix de desenvolupament humà (Garabito, Entrevista, 2019) encara que segueixi sent una parada imprescindible pels nombrosos turistes que visiten el país i la mineria una de les úniques indústries de la ciutat que resisteix.

Al llarg del documental hi ha nombroses escenes que s'han gravat a la ciutat de Potosí. A continuació, anomenaré aquests espais i el perquè s'escull anar a gravar allà.

- Centre de Potosí: El final del documental està compost per diversos plans gravats al centre històric de la ciutat, concretament, pels voltants de la Plaça 10 de Noviembre. Aquesta localització s'escull per generar un contrast visual entre les zones del Cerro que s'han anat veient durant tot el documental i la ciutat. A més, també es tria gravar durant l'hora de la posta de sol per jugar amb el símil entre tancament del dia i tancament del documental.
- *Cooperativa Compotosí*: Es troba al barri de San Pedro, situat al sud de la ciutat. Es mostren les imatges de la cooperativa per acompanyar el relat dels dos casos de vídues de miners que expliquen com estan

lluitant contra els abusos i vulneració de drets que exerceixen les cooperatives contra elles un cop moren els seus marits. En ambdós casos els marits treballaven a *Compotosí* quan van morir, és per això que s'acompanya a les dones en una de les reunions que tenen amb els dirigents de la cooperativa. Tot i això, no deixen que es gravi a l'interior, per aquest motiu, al documental només hi ha plans des de fora de l'edifici.

- Seu de CEPROMÍN: La seu de la *Fundación Centro de Promoción Minera* (CEPROMÍN), creada l'any 1979, està situada a la cantonada entre carrer Hernández i San Pedro. És la localització on es realitza l'entrevista a l'experta Sandivel Miranda.
- Seu de MUSOL: La seu de la *Fundación Solidarid con las Mujeres* (MUSOL), creada oficialment l'any 2004, està situada a la part alta del carrer Linares, que és paral·lel a la Plaça 10 de Noviembre. És l'espai on es grava l'entrevista de l'experta Paulina Ibeth Garabito i també la de la palliri Julia Huanaco.
- Barri San Cristóbal: San Cristóbal és un dels barris miners més gran de Potosí i s'estén pel sud-est de la ciutat. Té just davant el Cerro Rico de Potosí i és una de les zones que es troba a més altitud del municipi. El conjunt de plans rodats a aquest barri es mostren al principi del segon bloc del documental, ja que la casa de la vídua Margarita Charque està situada allà. Posteriorment també es visita la seva llar per fer-li l'entrevista. És una zona molt característica del món miner, per aquest motiu es decideix reservar un temps considerable d'imatge del documental per ensenyar-la a l'espectador.
- Barri Villa Copacabana: És un dels barris que queda més allunyat del centre de Potosí i està situat al nord-oest de la ciutat. És una zona en creixement on, actualment, s'hi estan construint bastants habitatges nous. Aquesta localització, a diferència de la del barri San Cristóbal, no té tant pes dins del documental, tot i això, sí que s'hi va per gravar l'interior de la casa de la vídua Rosa De Lima Muruchi, on també se li fa l'entrevista.

- *Asociación de Viudas*: Es considera interessant gravar l'assemblea que duu a terme l'*Asociación de Viudas* el primer diumenge de cada mes. En aquest cas, el col·lectiu no compta amb una seu pròpia, així que es reuneixen en una sala que els deixa l'Església de San Martín, situada al carrer Hoyos.
- *Asociación de Palliris*: La seu de l'*Asociación de Palliris* és l'última localització de dins la ciutat de Potosí que apareix al documental. En aquest cas, les palliris sí que compten amb un local per trobar-se i organitzar les seves assemblees mensuals, un edifici que, per cert, van construir elles mateixes. Dins d'aquest local és on es grava l'entrevista a Isabel Castro Taquichiri i també una de les trobades del col·lectiu.

- Cerro Rico

El Cerro Rico de Potosí és una muntanya dels Andes d'aproximadament 4.800 metres d'altitud situada a l'extrem sud de la ciutat de Potosí. És coneguda mundialment perquè durant l'època colonial es va descobrir que hi havia al seu interior les vetes de plata més grans del món. Actualment, unes quaranta cooperatives mineres segueixen obtenint entre dos mil i quatre mil tones diàries de pedres de l'interior del Cerro Rico per extreure'n minerals com el zinc, l'estany, la plata o el plom. A causa d'això i després de quasi 500 anys d'explotació minera, la muntanya presenta un risc molt elevat d'enfrontaments, els quals han incrementat notablement provocant un augment en els últims anys de les morts per accident laboral entre els més de deu mil miners que segueixen treballant a les quasi dues-centes boques de mina que conté la muntanya (Miranda, 2019).

Durant el rodatge es grava en dues localitzacions concretes del Cerro Rico de Potosí; el sector miner de Pailaviri, un dels més grans del Cerro i que està situat a la cara est de la muntanya; i el sector Roberto, zona de mines que queda amagada de la ciutat i que es troba a la part oest del Cerro. El sector Roberto és on viuen i treballen les guardes Lucía Armijo, Claudia Mamani i Silvia Mamani. Se'ls hi fa les entrevistes dins de casa seva i s'aprofita la caminada d'anar d'una de les cases a l'altre per gravar plans de localització del Cerro. Aquestes són imatges que, finalment, cobren molta importància en el documental, ja que serveixen per mostrar a l'espectador les

condicions insòlites en què han de viure aquestes treballadores mineres. D'altra banda, la mina Roberto, situada al sector Roberto, és on es grava una de les jornades laborals de la palliri Ambrosia Aguilar. En aquesta ocasió, també s'enregistra la seva entrevista i es fan gravacions de l'entorn i dels miners que treballen a una de les mines més conegudes de Potosí.

5.8. Equip

5.8.1. Humà

L'equip humà que ha enregistrat i elaborat aquest documental ha estat format per una sola persona. Per tant, tant la gravació del film, és a dir, la funció de càmera, com la preparació i elaboració de les entrevistes, funció d'entrevistadora, han estat realitzades simultàniament per mi mateixa.

Cal esmentar que en alguns casos, com seria en el de la primera visita a la casa de la guarda Lucía Armijo i també en el del primer contacte amb la seva filla, la guarda Silvia Mamani Armijo, m'acompanyen dos membres de MUSOL, ja que és en localitzacions del Cerro Rico de Potosí bastant complicades de trobar si no hi has estat mai. Tot i això, els dies que es grava i es fan les entrevistes a aquestes mateixes localitzacions ja hi vaig en solitari.

Pel que fa a la part de postproducció, és a dir, d'edició i grafisme entre d'altres tasques, comentar breument que també són funcions que he executat jo.

5.8.2. Tècnic

L'única càmera que s'ha utilitzat per enregistrar *Mujer Minera* ha estat una rèflex digital model Canon EOS 550D. El fet de només tenir a l'abast una sola càmera genera, durant la gravació, que s'hagi d'anar sovint canviant de posició la càmera per tal d'aconseguir la varietat de plans desitjada. Totes les gravacions es fan en 1080HD.

L'objectiu que s'ha fet servir és un zoom Canon EF-S 18-135 mm 1:3.5-5.6 IS amb estabilitzador d'imatge. Un objectiu que té prou zoom per a poder fer primers plans o plans detall des d'una certa distància.

El trípode és el model Velbon EX- 530, bastant lleuger per tal de poder moure's amb facilitat pels camins empedrats del Cerro Rico.

D'altra banda, també s'ha comptat amb un llum extern que finalment només ha estat necessari durant l'entrevista a la vídua de miner Margarita Charque. El model és el YN160 III Pro LED Video Light de la marca Yongnuo Digital.

Per gravar la veu de les entrevistades s'ha fet amb un micròfon de corbata, el ASOMETECH amb connexió per a telèfon mòbil. El so ambient s'enregistra amb el micròfon de la mateixa càmera.

Per la postproducció s'ha utilitzat només un portàtil de la marca Lenovo amb processador Intel(R) Core (TM) i3-6006U CPU @ 2.00GHz 1.99 GHz. Tot el material audiovisual i de text s'ha anat guardant i emmagatzemant dins d'una memòria externa d'1 terabyte (TB) de la marca SEAGATE.

5.9. Cronograma o calendari

A continuació es mostra, en calendaris mensuals del juliol de 2019 al maig de 2020, la planificació de les tasques realitzades durant l'elaboració del projecte des de la fase de preproducció, passant per la de producció i acabant amb la de postproducció.

Figura 1. Calendari del mes de Juliol

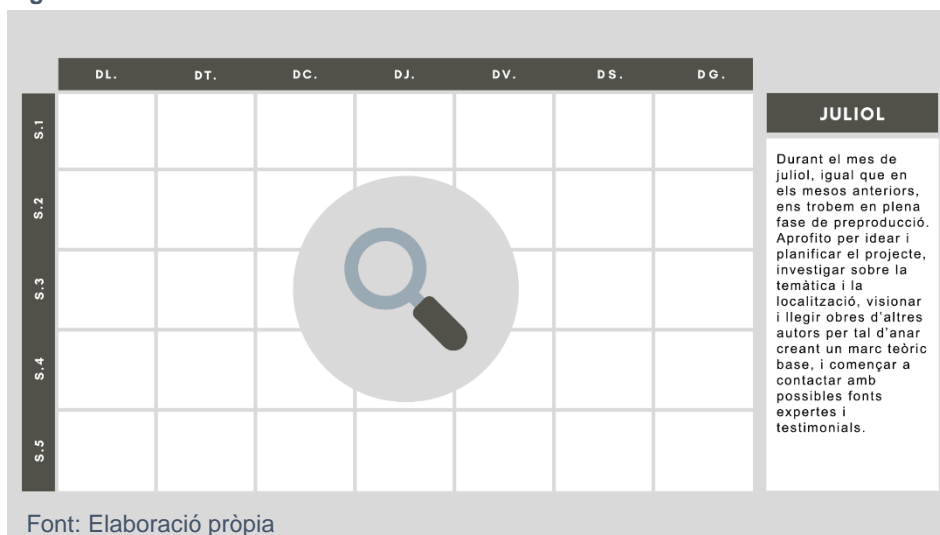

Figura 2. Calendari del mes d'agost

Figura 3. Calendari del mes de setembre

Figura 4. Calendari del mes d'octubre

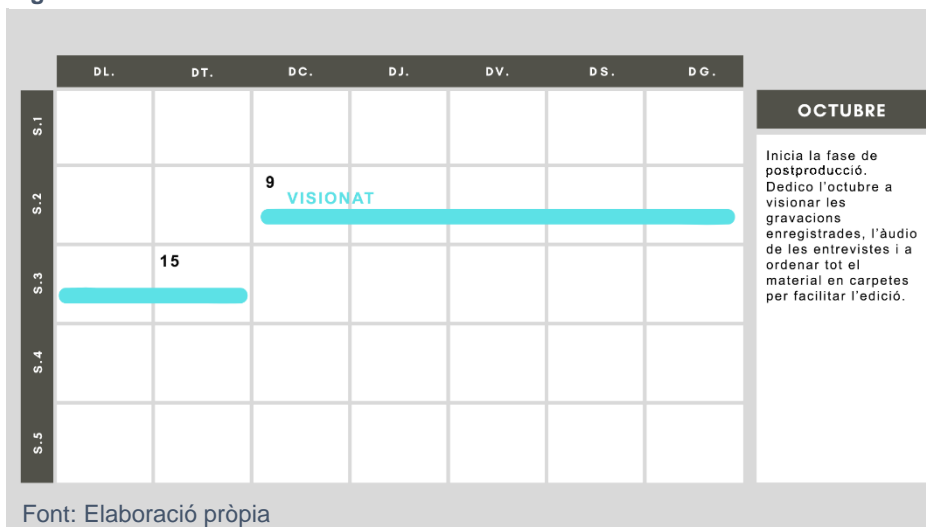

Figura 5. Calendari del mes de novembre

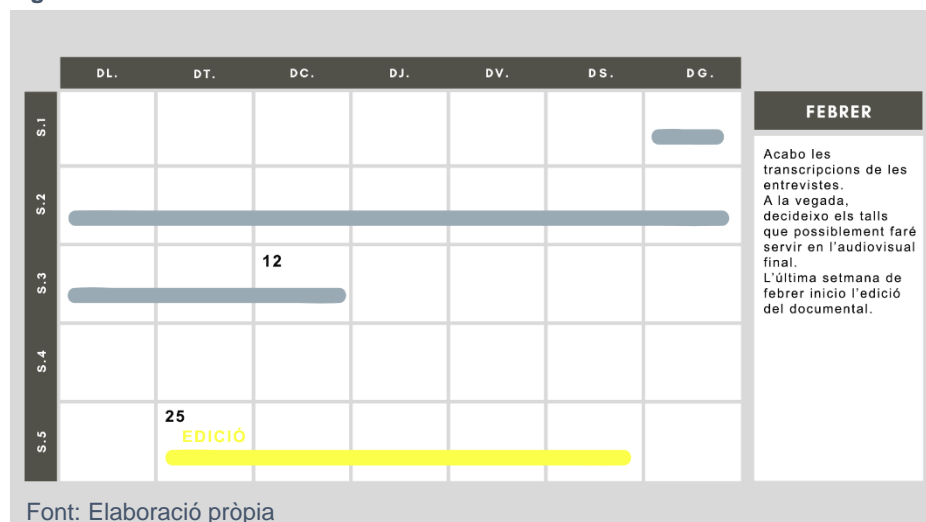

Figura 6. Calendari del mes de gener

Font: Elaboració pròpia

Figura 7. Calendari del mes de febrer

Font: Elaboració pròpia

Figura 8. Calendari del mes de març

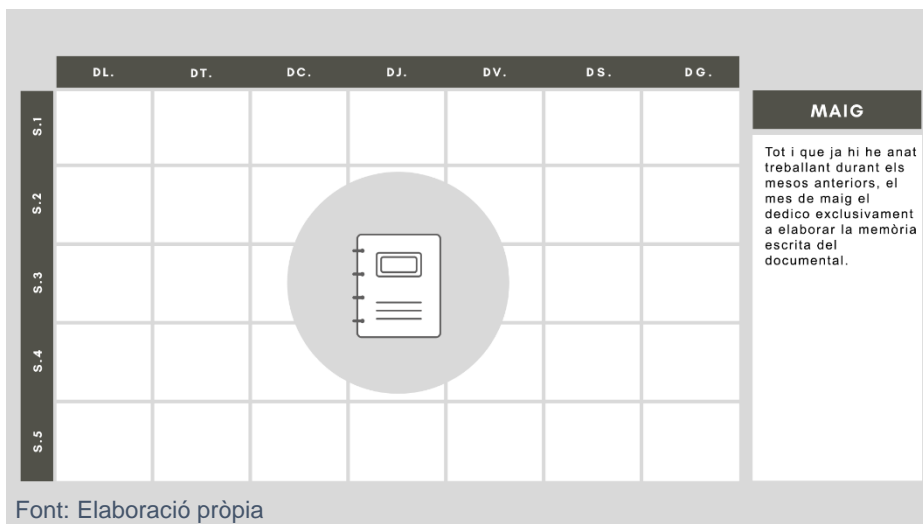

Font: Elaboració pròpia

Figura 9. Calendari del mes d'abril

Figura 10. Calendari del mes de maig

5.9.1. Calendari detallat de rodatge

Tot seguit es mostra, més detalladament i en format de llista, el calendari del pla de rodatge especificant la data de cada sessió de gravació, les entrevistes i també l'espai o diferents localitzacions on aquestes s'han dut a terme.

- 11 d'agost: Arribada a Potosí.
- 12 d'agost: Primera visita a la mina del Cerro Rico.
- 13 d'agost: Entrevista amb l'Edgar i el Jonny Salas, miners del Cerro Rico. Visita a la Casa Nacional de la Moneda de Potosí.
- 15 d'agost: Visita a la *Fundación Voces Libres*. Entrevista amb la directora de la *Fundación Solidaridad con las Mujeres* (MUSOL), Paulina Ibeth Garabito.
- 16 d'agost: Tancament de l'enfocament del tema i elaboració del guió o escaleta inicial.
- 17 d'agost: Reunió amb Ibeth Garabito per organitzar les visites a les associacions de dones mineres.
- 18 d'agost: Visionat del material audiovisual i documentació cedida per MUSOL.
- 19 d'agost: Reunió a la *Cooperativa Compotosí* pels casos de les vídues de miners Rosa De Lima Muruchi i Margarita Charque.
- 20 d'agost: Entrevista a la vídua de miner Margarita Charque i gravació a casa seva.
- 21 d'agost: Entrevista a la vídua de miner Rosa De Lima Muruchi i gravació a casa seva.
- 22 d'agost: Reunió amb la directora de la CEPROMÍN, Sandivel Miranda..
- 24 d'agost: Entrevista i gravació a les guardes Claudia i Silvia.
- 26 d'agost: Reunió a la *Cooperativa Compotosí* pels casos de les vídues de miners Rosa De Lima Muruchi i Margarita Charque. Gravació dels fets.
- 29 d'agost: Entrevista a la guarda Lucía Armijo i gravació de localització al Cerro Rico.
- 30 d'agost: Gravació dins l'autobús pujant al Cerro.
- 3 de setembre: Segona trobada amb la guarda Lucía i gravació.

- 4 de setembre: Gravació de localització al barri miner San Cristóbal.
- 5 de setembre: Gravació i entrevista a Sandivel Miranda.
- 6 de setembre: Gravació i entrevista a la dirigent de l'*Asociación de Palliris*, Julia Huanaco.
- 8 de setembre: Gravació de l'assemblea de l'*Asociación de Palliris* i de l'assemblea de l'*Asociación de Viudas*.
- 9 de setembre: Gravació de localització pel centre de Potosí i de la posta de sol del Cerro Rico.
- 10 de setembre: Entrevista a la palliri Ambrosia Aguilar, seguiment d'una de les seves jornades laborals i gravació.
- 11 de setembre: Enregistrament de l'entrevista d' Ibeth Garabito.
- 12 de setembre: Entrevista i gravació amb la palliri Abigaíl.
- 14 de setembre: Marxo de Potosí.

5.10. Pressupost

A continuació es detalla el que seria el pressupost real del projecte. Tot i això, cal remarcar que el documental s'ha realitzat amb altres recursos tècnics i humans que no són els que apareixen mencionats en aquest pressupost.

Títol	<i>Mujer minera: resistir en el Cerro Rico de Potosí</i>
Direcció	Maria Bros
Tipologia	Documental
Duració	47 minuts
Mesos de feina	10 mesos

Concepte	Tipus (*)	Unitats	Notes	Cost per unitat	Cost total (*)
DIRECCIÓ					
Directora	C	1	10 mesos	3.000 €/mes	39.600€
Ajudant de direcció	C	1	10 mesos	2.000 €/mes	26.400€
PREPRODUCCIÓ					
Guionista	A	1	1 mes	2.000€/mes	2.300€
PRODUCCIÓ					
Productor executiu	C	1	2 mesos	2.500€/mes	6.600€
Director de producció	C	1	10 mesos	2.000€/mes	26.400€
Ajudant de producció i localitzador	L	1	12 setmanes	200€/set.	2.400€
REALITZACIÓ I IMATGE					
Director de fotografia	A	1	20 jornades	200€/jornada	3.760€
Operador de càmera	L	1	15 jornades	100€/jornada	1.500€
SO					
Operador de so	A	1	20 jornades	150€/jornada	2.820€
POSTPRODUCCIÓ					
Editor	A	1	4 mesos	2.300€/mes	8.648€
Ajudant d'edició	A	1	4 mesos	1.500€/mes	5.640€
GRAFISME					
Grafista	A	1	Pack	2.500€	2.350€
EQUIP TÈCNIC					
Lloguer càmeres/llums	-	1	4 setmanes	1.260€/set.	5.040€
Lloguer estabilitzador	-	1	4 setmanes	150€/set.	600€
Equip d'àudio	-	1	4 setmanes	139€/set.	556€
Trípode	-	2	4 setmanes	70€/set.	560€
Memòria externa	-	3	Compra	59,99€	179'97€
Ordinadors	-	2	10 mesos	200€/mes	4.000€

Sala d'edició	-	2	4 mesos	400€/mes	3.200€
TRANSPORT					
Vol d'avió	-	6	Anada i tornada	960€	5.760€
Equipatge extra	-	4	Equipatge especial	55€	220€
Lloguer de cotxes	-	1	1 mes	950€	950€
Gasolina	-	-	1 mes	400€	400€
DIETES					
Allotjament Hotel	-	6	30 jornades (*)	6,16€/pers. la jornada	985,6€
Àpats	-	3 al dia per 6 pers.	30 jornades (Els menús tenen un cost de 10 Bs aprox. = 1,30€) (*)	3,90€/pers. la jornada	624€
Àpats treballadors locals	-	2 al dia per 2 pers.	84 jornades ajudant producció + 15 jornades càmera	2,6€/pers. la jornada	257,4€
ASSEGURANÇES					
Assegurança general	-	-	-	-	1.134€
ALTRES DESPESES					
Lloguer d'oficina	-	1	10 mesos	300€/mes	3.000€
Telefonia + Fibra	-	Pack 2 mòbils + telèf. fixe + fibra òptica	10 mesos	130€/mes	1.300€
Varis oficina	-	-	10 mesos	150€/mes	1.500€
Imprevistos	-	-	-	3.000€	3.000€
TOTAL					161.684,97€

(*) Tipus de treballadors: C= Contractat, A= Autònom, L= Local.

(*) Al cost total dels treballadors C s'hi suma un 32% mensual en despeses d'empresa. En el cas dels treballadors A, se suma al cost total el 15% d'IRPF i es resta el 21% d'IVA (excepte en la figura de guionista que no paga IVA i que només se suma el 15%). Amb els treballadors L es negocia una quantitat fixe, ja que es regeixen per altres impostos.

(*) El director de fotografia i l'operador de so només necessiten allotjament per 20 jornades.

(*) El director de fotografia i l'operador de so només necessiten àpats per 20 jornades.

5.11. Postproducció

5.11.1. Edició

El programa utilitzat per editar *Mujer minera* es Adobe Premiere Pro CC, concretament la versió de l'any 2018.

A continuació, detallaré de manera sintetitzada el procés que he dut a terme per tal d'elaborar l'edició del documental.

El primer pas, un cop transcrits les entrevistes i amb l'estructura del documental clara, ha estat ordenar el material audiovisual en els tres blocs principals en què es divideix el documental: les palliris, les vídues i les guardes. Cal esmentar que s'ha anat editant el documental seguint l'ordre d'aquests tres blocs, és a dir, que fins que no s'acabava el muntatge de les palliris, no es començava a editar cap altre tros.

A continuació, s'ha fet el muntatge de l'àudio segons els segments d'entrevista escollits per posar a *Mujer Minera*, tenint en compte que la major part del documental és relatat en veu en off. En compaginació amb aquesta fase també es van pensant i escollint les imatges que podent acompanyar millor el relat en cada moment.

Un cop han estat muntades totes les imatges i el so, tenint en compte la integració i ajustos del so ambient i de la música, s'ha treballat i enllestit el grafisme. Seguidament, també s'ha elaborat la subtitulació del documental.

Per acabar, s'han realitzat nombroses exportacions del producte audiovisual final per tal d'anar modificant i millorant els errors que es podien detectar.

L'últim pas ha estat el muntatge del tràiler, un procés que ha seguit una metodologia molt similar a la comentada anteriorment però des de zero.

5.11.2. So i música

La veu en off és un dels recursos de so més importants que s'ha utilitzat a l'hora d'editar *Mujer minera*. Aquest documental és el testimoni de les dones mineres del Cerro Rico de Potosí i de la seva realitat, per tant, m'ha semblat completament encertat muntar-lo de manera que només siguin les seves veus les que t'acompanyen al llarg de tot el film. D'aquesta manera, s'aconsegueix crear un vincle de coneixença i proximitat més gran entre l'espectador i les protagonistes.

Cal comentar que, tot i que totes les protagonistes parlen castellà, es decideix subtitular tot el seu testimoni per tal de fer més comprensible a l'espectador la pronúncia o algunes expressions concretes que diuen i que no s'acaben d'entendre, ja que el castellà no és el seu idioma quotidià. En canvi, les veus de les fonts expertes no se subtitulen perquè tenen un castellà més entenedor.

El so ambient és un altre element que s'ha intentat cuidar molt en tot moment. *Mujer Minera* pretén, entre altres coses, mostrar la duresa de la feina de les protagonistes i també les dificultats en què es troben habitualment a causa del seu entorn. Per aquest motiu, és imprescindible que l'espectador pugui percebre, per exemple, el soroll de les fortes ventades tan característiques del Cerro Rico, els cops de martell de quan les palliris piquen amb força les pedres, el soroll de quan rebusquen entre les roques, el terrabastall dels treballadors de la mina, els crits i plors dels fills que han d'estar amb elles les vint-i-quatre hores del dia o les converses informals durant les assemblees de les associacions.

D'altra banda, també s'ha volgut donar molt pes a les músiques tradicionals del país i, en especial, típiques del sector miner. Al llarg del documental apareixen sis cançons diferents i tres d'aquests són cançons populars bolivianes: "La canción de la palliri" de Liliana Herrero i Ramón Navarro, "Dolencias" de Wayanay Inka i "El minero" de Savia Andina. Les altres tres són "Toreo" d'El Tano Gabarri, una cançó instrumental de guitarra espanyola; "Solo de violonchello" d'Iván Lorenzana, també una peça instrumental d'un solo de violoncel; i "Piano Instrumental" d'EU Producciones Musicales. Cal esmentar que la funció més freqüent que s'ha donat a aquestes cançons durant el documental és la de marcar o acompanyar el traspàs d'una escena o tema a un altre de diferent.

5.11.3. Grafisme

Durant el documental s'utilitzen tres tipografies diferents, una pel títol principal, l'altre per la subtitulació i l'última pels *chyrons*, que també és la mateixa que es fa servir per escriure el subtítol del documental i els títols dels tres eixos en que es divideix *Mujer Minera*.

Pincoya Black és la tipografia escollida pel títol. Té una forta influència de la tipografia Ilanquihue del dissenyador gràfic xilè Francisco Galvez. Es caracteritza per donar

l'opció de poder variar els caràcters vocals de manera que acaben integrant-se dins dels caràcters consonants, és precisament per aquest efecte que ha estat escollida la tipografia, ja que provoca que el disseny del títol del documental et recordi lleugerament a les típiques sanefes o estampats inques. El color del títol és el blanc, de fet, tot el grafisme del documental és fet amb blanc i negre i, en alguns casos, es juga també una mica amb l'opacitat.

Als *chyrons* s'ha fet servir la tipografia Courier New. S'utilitza en *Bold* quan es tracta del nom de la persona entrevistada o del lloc de la localització i en *Regular* per les especificacions del càrrec o qualsevol altre detall de l'entrevistada, en ambdues opcions el color de la tipografia és el negre. A més, les lletres es col·loquen a sobre d'un grafisme molt senzill en forma de rectangle que apareix d'un dels laterals de la pantalla, aquesta figura és de color blanc però amb una opacitat del 60% perquè quedi més integrada en la imatge i a la vegada no tingui tant protagonisme.

Pel subtítol del documental, situat just a sota del títol, també s'utilitza la Courier New, en aquest cas en *Bold* i també de color blanc. En el cas dels tres títols que informen sobre l'inici d'un dels tres blocs del documental, també es fa servir la Courier New *Bold* però en una mida basant superior.

He escollit la Courier New perquè és semblant a la lletra d'una màquina d'escriure. Molts dels documents que em va deixar MUSOL per poder consultar informació eren escrits en aquest estil de tipografia, per tant, la Courier New m'ho recorda.

En canvi, per subtítular he buscat una tipografia molt més senzilla, que sigui més familiar pel lector i, sobretot, que sigui fàcil de llegir. La tipografia utilitzada finalment és Arial Regular, tipografia de pal sec molt clara i versàtil. Les lletres són blanques però bordejades en negre perquè tinguin més contrast. També cal comentar que a l'hora de subtítular ha estat necessari usar un fons negre per les lletres, ja que si no era molt complicat que ressaltessin les frases d'entre les imatges, imatges que sovint tenen bastants ombres i elements petits que dificulten la lectura.

Les tipografies usades pel cartell de documental segueixen exactament els mateixos criteris que s'acaben d'esmentar. El dibuix central del cartell ha estat elaborat per mi i posteriorment digitalitzat.

Finalment, remarcar que la línia de grafisme utilitzada en tot el documental és molt senzilla, com que no tinc grans coneixements com a grafista he preferit buscar un disseny gràfic que quedi net i sense masses exageracions.

5.11.4. Títol del documental

Mujer minera: resistir en el Cerro Rico de Potosí és el títol escollit finalment pel documental. Després d'estudiar diverses opcions, es tria com a títol principal *Mujer minera* perquè és la forma que utilitzen les protagonistes del film per referir-se a elles mateixes i a tot el conjunt de dones que treballen, han treballat o que el seu nucli familiar treballa al sector de la minera. Per tant, *Mujer minera* defineix a la perfecció i aglutina en una sola expressió a les palliris, a les guardes i a les vídues de miners, és a dir, a les tres realitats que acaba mostrant el documental. També cal esmentar que el fet que aparegui la paraula *dona* al títol ja remarca explícitament el sector de la societat que n'és el protagonista i també deixa entreveure el tractament de la possible temàtica de gènere. Cal recordar que *Mujer minera* és un documental que pretén denunciar la flagrant vulneració de drets que pateixen aquestes treballadores mineres, una vulneració que és exercida bàsicament per homes.

D'altra banda, també s'analitzen diferents subtítols però es conclou que *resistir en el Cerro Rico de Potosí* és el més adient perquè, a part de situar a l'espectador a la zona de conflicte on passen els fets, també transmet força i valentia, dues qualitats que, des del meu punt de vista, comparteixen totes les dones mineres del Cerro Rico de Potosí.

6. CONCLUSIONS

6.1. Valoració del projecte

Mujer minera: resistir en el Cerro Rico de Potosí m'ha permès submergir-me de ple dins de la problemàtica social de les dones mineres, una realitat que seguia des de feia molts anys però que ara he arribat a conèixer en profunditat i que he pogut, posteriorment, reflectir i encabir dins d'un documental per tal de donar-li visibilitat. *Mujer minera* ha estat, d'altra banda, el primer projecte personal amb què he pogut experimentar en primera persona absolutament totes les etapes necessàries per acabar obtenint un documental, des de la preproducció, passant per la producció i fins a l'últim detall de la postproducció. Crec que aquest és un dels aprenentatges pràctics més grans que he assolit en elaborar el present Treball de Final de Grau (TFG), ja que cada tasca que forma part del procés del projecte l'he realitzat jo personalment. D'altra banda, cal esmentar que el fet d'emprendre un projecte d'aquesta magnitud en solitari també ha provocat que em topés amb diverses complicacions, sobretot durant la fase de producció.

Marxar a un país tan llunyà com Bolívia per desenvolupar el TFG ha estat una decisió que tenia molt clara des del principi però que també implicava poc marge de maniobra sobretot pel que fa a l'enregistrament d'imatges o entrevistes, ja que el material amb què tornés a Catalunya seria obligatòriament amb el que hauria de treballar durant l'edició sense possibilitat de modificar, millorar o afegir altres elements. Per aquest motiu, una fase primordial per aconseguir un bon resultat del projecte ha estat la fase de preproducció. He comprès que comptar amb un bon marc teòric, amb una documentació ferma abans d'anar al lloc dels fets, és imprescindible per obtenir un context clar de la problemàtica social que vols transmetre, fet que també t'ajuda a tenir moltes més eines per identificar quines fonts expertes o testimonials vols que protagonitzin el documental.

No poder contactar amb les fonts entrevistades abans de viatjar a Bolívia ha estat un gran entrebanc perquè una tasca que s'elabora normalment durant la fase de preproducció he hagut d'encabir-la dins les dates de producció. Tot i això, m'ha servit per espavilar-me i intentar parlar amb periodistes que han treballat anteriorment al Cerro Rico, com l'Ander Izaguirre, que m'ha donat eines per anar més al gra un cop

arribés a Potosí. Per tant, una bona planificació del calendari de producció per organitzar-me bé el temps també ha estat elemental, ja que només he comptat amb un mes per enregistrar tot el documental.

Gràcies a la Paulina Ibeth Garabito de MUSOL he pogut accedir a quasi totes les protagonistes de *Mujer minera*, s'ha de tenir en compte que són dones que viuen aïllades de la ciutat, sense telèfon, sense internet, i amb qui només pots contactar si algú te les presenta. No ha estat senzill seleccionar les fonts personals protagonistes del documental, m'he trobat amb què la majoria de dones mineres no volien ser gravades per por a les conseqüències negatives que això podria tenir en les seves feines, com l'acomiadament, també amb què la majoria es comuniquen principalment amb quítxua i no s'expressen gaire bé en castellà o que es posen molt nervioses parlant davant de càmera. Tenint en compte aquests criteris, d'un total de vint-i-dues dones amb qui he parlat només vuit han acabat sent les protagonistes de *Mujer minera* i, personalment, penso que finalment són testimoni de molt pes, molt vàlids i molt entenedors. Cal remarcar que, per aconseguir enregistrar les entrevistes que apareixen al documental, primerament ha estat necessari establir un vincle personal amb les vuit mineres, per una banda, per conèixer bé la seva situació, per altra banda, perquè se sentin còmodes amb l'entrevistadora.

Pel que fa a la producció, haver d'ocupar la figura d'entrevistadora i de càmera a la vegada no ha estat senzill, tenia molt clar que volia molta varietat de plans per no tenir problemes durant l'edició i això ha provocat que m'hagués d'estar movent constantment amunt i avall, ja que només comptava amb una sola càmera. De vegades, fins i tot ho he hagut de fer durant les entrevistes, fet que provoca que la continuïtat d'aquesta es pugui veure afectada. Un recurs útil que he utilitzat per arreglar aquesta situació ha estat l'ús de la veu en off en el muntatge del documental. Tot i que l'equip tècnic utilitzat no ha estat el més adient, ja que era molt senzill, crec que el resultat visual final de *Mujer minera* és molt positiu, amb una imatge molt neta i bonica. Tot i això, sóc conscient que es detecten diversos errors, com tremolors de càmera innecessaris, algun fons cremat o certs desenfocaments. Aquests són plans que hagués millorat en cas de poder tornar a enregistrar l'escena però el fet d'anar a gravar a un altre país, com he comentat anteriorment, ho ha fet impossible. Per tant,

en aquests casos concrets, he decidit donar més pes a la informació que transmet la imatge que no pas a la part més tècnica.

La mateixa problemàtica he tingut amb el so de dues entrevistes, el qual se sent distorsionat a causa d'una mala connexió del micròfon de corbata. Són entrevistes que, tot i adonar-me de l'error just després d'elaborar l'àudio, no he pogut repetir perquè les mineres no tenien temps de tornar a trobar-se amb mi. Per aquest motiu, després de valorar-ho durant la fase d'edició del documental i de comentar-ho amb el tutor, he decidit eliminar una de les entrevistes i que la protagonista només aparegués en imatge (Claudia Mamani Armijo) i deixar l'àudio de l'altre justificant-ho amb el seu valor testimonial (Júlia Huanaco).

Finalment, la fase de postproducció ha estat un procés llarg i complex perquè tots els errors de producció que he comentat anteriorment els he hagut d'intentar resoldre durant l'edició. D'altra banda, també m'he trobat que comptava amb molt de material per treballar, això m'ha fet adonar que un bon periodista també ha de saber seleccionar bé quina part de la informació inclou al producte final i quina descarta i, tot i que sovint és una tasca molt complicada de dur a terme, és imprescindible per tal d'aconseguir un documental complet però amb ritme. L'etapa de postproducció m'ha semblat molt maca, ja que he pogut anar observant, a poc a poc, com la idea inicial que tenia del projecte s'anava fent realitat, un resultat que, sincerament, penso que ha acabat sent molt similar a l'estil de documental que plantejava des d'un inici.

Mujer minera: resistir en el Cerro Rico de Potosí han estat deu mesos de treball intens, però sento que són deu mesos d'aprenentatge que m'acompanyaran, amb els seus alts i baixos, durant la resta de la meva carrera professional.

Per acabar, concloure que el present projecte tenia l'objectiu principal d'apropar als espectadors la realitat de les dones mineres de Potosí a través d'un documental que, finalment, sí que visibilitza la flagrant vulneració de drets humans que pateixen les treballadores del Cerro Rico gràcies als testimonis de les diferents protagonistes del film que, amb l'explicació de les seves històries de vida, fan aflorar temàtiques com la desigualtat de gènere, la violència de gènere, les causes i conseqüències d'aquesta vulneració de drets o la identitat dels actors que l'exerceixen.

7. ENLLAÇOS

A continuació, s'incorporen els enllaços per poder visualitzar en línia tant el tràiler del documental *Mujer minera* com el documental sencer.

7.1. Tràiler

- <https://vimeo.com/423963752>

Contrasenya: 7453

7.2. Documental

- <https://vimeo.com/423953175>

Contrasenya: 7453

8. BIBLIOGRAFIA

- Aguilar, A. (10 / setembre / 2019). (M. Bros, Entrevistador) Potosí, Bolívia.
- Aramayo, G. (13 / agost / 2019). Entrevista a la guía de la Casa Nacional de la Moneda de Potosí. (M. Bros, Entrevistador) Potosí, Bolívia.
- Armijo, L. (29 / agost / 2019). (M. Bros, Entrevistador) Potosí, Bolívia.
- Arzáns De Orúsa Vela, B. (2009). *Relatos de la Villa Imperial de Potosí*. La Paz: Plural Editores.
- Campos López, E. (2014). *Mujeres en el Cerro Rico*. ECOS.
- Castro, I. (8 / setembre / 2019). (M. Bros, Entrevistador) Potosí, Bolívia.
- Cazas, A. (7 / agost / 2019). Cerro Rico: doble feminicidio revela los abusos que sufren las guarda bocaminas. *Página Siete*. Recollit de <https://www.paginasiete.bo/sociedad/2019/8/7/cerro-rico-doble-feminicidio-revela-los-abusos-que-sufren-las-guarda-bocaminas-226663.html>
- Charque, M. (20 / agost / 2019). (M. Bros, Entrevistador) Potosí, Bolívia.
- Cook, T. D., & Reichardt, C. (1986). *Métodos cualitativos y cuantitativos en investigación evolutiva*. (G. Solana, Trad.) Madrid: Morata.
- De La Fuente, R. (Director). (2015). *Minerita* [Pel·lícula].
- De Lima Muruchi, R. (21 / agost / 2019). (M. Bros, Entrevistador) Potosí, Bolívia.
- Del Olmo, J. (Director). (2017). *La otra vida de las mineras* [Pel·lícula].
- FMI. (2018). *Economías sombrías en todo el mundo: ¿qué aprendimos en los últimos 20 años?*.
- Galeano, E. (1984). *Las Venas Abiertas de América Latina* (23a ed.). Buenos Aires: Catálogos.
- Garabito, P. I. (1994). *El cooperativismo minero*. Programa de Estudios y Apoyo a la Producción. La Paz: CEPAS-PEAP.

- Garabito, P. I. (1997). *La minería en Potosí y los grandes cambios a partir de 1985*. Programa de Estudios y Apoyo a la Producción. La Paz: CEPAS-PEAP.
- Garabito, P. I. (11 / setembre / 2019). Entrevista. (M. Bros, Entrevistador) Potosí, Bolívia.
- Huanaco, J. (6 / setembre / 2019). Entrevista. (M. Bros, Entrevistador) Potosí, Bolívia.
- INE. (2011-2018). *Incidència de pobresa i pobresa extrema segons el departament*. Instituto Nacional de Estadística del Estado Plurinacional de Bolivia, Bolívia.
- INE. (2015). *América Latina y el Caribe: Índice de Desarrollo Humano y sus componentes*. Instituto Nacional de Estadística del Estado Plurinacional de Bolivia, Bolívia.
- Izaguirre, A. (2017). *Potosí*. Madrid: Libros del K.O.
- Mamani Armijo, C. (24 / agost / 2019). (M. Bros, Entrevistador) Potosí, Bolívia.
- Mamani Armijo, S. (24 / agost / 2019). (M. Bros, Entrevistador) Potosí, Bolívia.
- Miranda, S. (5 / setembre / 2019). Entrevista. (M. Bros, Entrevistador) Potosí, Bolívia.
- MUSOL, & INTERSOL (Directors). (2014). *El agua: un derecho para todos* [Pel·lícula].
- MUSOL, & INTERSOL (Directors). (2016). *Las viudas de minero: entrevistas* [Pel·lícula].
- ONU. (13 / juliol / 2017). *Clasificación de derechos humanos según la ONU*. Recollit de <https://eacnur.org/es/actualidad/noticias/eventos/tipos-de-derechos-humanos-segun-la-onu>
- Quiroga Santa Cruz, M. (1973). *El saqueo de Bolivia*. La Paz: Ediciones Puerta del Sol.
- Viezzer, M. (1978). *Si me permiten hablar*. Mèxic: Siglo XXI editores.

ANNEX

ANNEX 1

Taula d'incidència de pobresa a Bolívia en número i percentatge segons cada departament del país des de l'any 2011 al 2018:

BOLIVIA: INCIDENCIA DE POBREZA, SEGÚN DEPARTAMENTO, 2011-2018
(En número y porcentaje)

DEPARTAMENTO	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
BOLIVIA								
Población total	10.240.102	10.373.231	10.546.554	10.708.043	10.881.124	11.034.856	11.210.084	11.364.966
Población pobre	4.618.302	4.493.134	4.104.106	4.191.943	4.195.407	4.356.602	4.085.247	3.926.821
Incidencia de pobreza (FGT ₀)	45,1	43,3	38,9	39,1	38,6	39,5	36,4	34,6
CHUQUISACA								
Población total	594.364	598.137	601.949	605.187	610.946	617.321	623.300	628.373
Población pobre	384.884	401.703	349.185	344.008	345.516	355.384	329.808	297.600
Incidencia de pobreza (FGT ₀)	64,8	67,2	58,0	56,8	56,6	57,6	52,9	47,4
LA PAZ								
Población total	2.744.606	2.762.861	2.786.085	2.809.689	2.826.975	2.844.413	2.871.218	2.890.555
Población pobre	1.228.196	1.220.869	1.211.455	1.134.520	1.069.574	963.491	1.061.278	1.085.749
Incidencia de pobreza (FGT ₀)	44,7	44,2	43,5	40,4	37,8	33,9	37,0	37,6
COCHABAMBA								
Población total	1.788.539	1.814.395	1.840.888	1.867.970	1.899.082	1.924.898	1.954.011	1.981.911
Población pobre	775.751	846.111	756.502	781.767	795.763	877.192	795.433	651.730
Incidencia de pobreza (FGT ₀)	43,4	46,6	41,1	41,9	41,9	45,6	40,7	32,9
ORURO								
Población total	497.486	503.244	509.681	514.783	522.236	527.671	533.994	540.686
Población pobre	238.138	168.891	159.534	137.985	189.701	180.166	191.448	182.493
Incidencia de pobreza (FGT ₀)	47,9	33,6	31,3	26,8	36,3	34,1	35,9	33,8
POTOSI								
Población total	842.221	848.030	856.747	861.353	870.090	876.409	883.516	889.613
Población pobre	554.127	517.955	490.945	488.720	467.071	551.378	451.928	462.929
Incidencia de pobreza (FGT ₀)	65,8	61,1	57,3	56,7	53,7	62,9	51,2	52,0
TARJA								
Población total	497.824	505.698	516.167	525.760	536.842	546.585	557.284	566.857
Población pobre	212.569	101.675	101.792	158.475	152.782	179.751	199.656	162.957
Incidencia de pobreza (FGT ₀)	42,7	20,1	19,7	30,1	28,5	32,9	35,8	28,7
SANTA CRUZ								
Población total	2.736.775	2.793.212	2.874.747	2.952.958	3.031.355	3.104.159	3.180.913	3.250.910
Población pobre	974.779	995.568	809.403	920.250	954.398	1.006.224	815.703	849.148
Incidencia de pobreza (FGT ₀)	35,6	35,6	28,2	31,2	31,5	32,4	25,6	26,1
BENI								
Población total	427.400	431.905	439.329	444.492	452.197	457.701	464.637	469.986
Población pobre	205.411	190.565	182.273	173.415	179.102	180.565	193.932	187.329
Incidencia de pobreza (FGT ₀)	48,1	44,1	41,5	39,0	39,6	39,5	41,7	39,9
PANDO								
Población total	110.887	115.749	120.961	125.851	131.401	135.699	141.211	146.076
Población pobre	44.447	49.797	43.017	52.803	41.500	62.431	46.061	46.887
Incidencia de pobreza (FGT ₀)	40,1	43,0	35,6	42,0	31,6	46,0	32,6	32,1

Font: Instituto Nacional de Estadística del Estado Plurinacional de Bolivia (INE)

Taula d'incidència de pobresa extrema a Bolívia en número i percentatge segons cada departament del país des de l'any 2011 al 2018:

BOLÍVIA: INCIDENCIA DE POBREZA EXTREMA, SEGÚN DEPARTAMENTO, 2011-2018
(En número y porcentaje)

DEPARTAMENTO	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
BOLÍVIA								
Población total	10.240.102	10.373.231	10.546.554	10.708.043	10.881.124	11.034.856	11.210.084	11.364.966
Población en pobreza extrema	2.149.101	2.244.858	1.970.908	1.836.381	1.832.817	2.020.571	1.918.849	1.727.841
Incidencia de pobreza extrema (FGT ₀)	21,0	21,8	18,7	17,1	16,8	18,3	17,1	15,2
CHUQUISACA								
Población total	594.364	598.137	601.949	605.187	610.946	617.321	623.300	628.373
Población en pobreza extrema	223.790	280.707	235.842	173.380	198.780	198.859	205.418	164.317
Incidencia de pobreza extrema (FGT ₀)	37,7	46,9	39,2	28,6	32,5	31,9	33,0	26,1
LA PAZ								
Población total	2.744.606	2.762.861	2.786.085	2.809.689	2.826.975	2.844.413	2.871.218	2.890.555
Población en pobreza extrema	599.026	630.061	657.976	570.831	452.664	409.865	484.841	553.089
Incidencia de pobreza extrema (FGT ₀)	21,8	22,8	23,6	20,3	16,0	14,4	16,9	19,1
COCHABAMBA								
Población total	1.788.539	1.814.395	1.840.888	1.867.970	1.899.082	1.924.898	1.954.011	1.981.911
Población en pobreza extrema	323.972	364.635	314.380	288.603	326.346	410.900	389.088	253.430
Incidencia de pobreza extrema (FGT ₀)	18,1	20,1	17,1	15,5	17,2	21,3	18,9	12,8
ORURO								
Población total	497.486	503.244	509.681	514.783	522.236	527.671	533.994	540.686
Población en pobreza extrema	111.547	84.483	72.528	56.891	76.391	90.129	86.157	83.343
Incidencia de pobreza extrema (FGT ₀)	22,4	16,8*	14,2*	11,1*	14,6	17,1	16,1	15,4*
POTOSÍ								
Población total	842.221	848.030	856.747	861.353	870.090	876.409	883.516	889.613
Población en pobreza extrema	400.349	407.299	342.429	330.795	296.727	398.977	297.880	281.845
Incidencia de pobreza extrema (FGT ₀)	47,5	48,0	40,0	38,4	34,1	45,5	33,7	31,7
TARUA								
Población total	497.824	505.698	516.167	525.760	536.842	546.585	557.284	566.857
Población en pobreza extrema	87.880	5.091	25.576	45.892	64.209	55.374	79.038	48.179
Incidencia de pobreza extrema (FGT ₀)	17,6	1,0*	5,0*	8,7	12,0*	10,1	14,2	8,5
SANTA CRUZ								
Población total	2.736.775	2.793.212	2.874.747	2.952.958	3.031.355	3.104.159	3.180.913	3.250.910
Población en pobreza extrema	299.358	370.075	251.281	291.244	321.237	366.341	274.688	238.307
Incidencia de pobreza extrema (FGT ₀)	10,9	13,2	8,7	9,9	10,6	11,8	8,6	7,3
BENI								
Población total	427.400	431.905	439.329	444.492	452.197	457.701	464.637	469.986
Población en pobreza extrema	84.227	79.219	50.556	55.020	78.520	63.322	98.977	90.829
Incidencia de pobreza extrema (FGT ₀)	19,7	18,3	11,5	12,4	17,4*	13,8*	21,3	19,3
PANDO								
Población total	110.887	115.749	120.961	125.851	131.401	135.699	141.211	146.076
Población en pobreza extrema	18.972	23.088	20.358	23.625	17.963	28.704	22.772	14.502
Incidencia de pobreza extrema (FGT ₀)	17,1*	19,9	16,8	18,8*	13,7	21,2	16,1*	9,9*

Font: Instituto Nacional de Estadística del Estado Plurinacional de Bolivia (INE)

ANNEX 2

Taula comparativa entre l'any 1985 i 1986 del número i percentatge de treballadors miners enregistrats segons el departament bolivià on treballen:

COMIBOL: NUMERO Y PORCENTAJE DE TRABAJADORES JUNIO DE 1985/DICIEMBRE 1986 POR DEPARTAMENTOS				
DEPARTAMENTOS	NUMERO TRABAJ. JUNIO 85	PORCENTAJE	NUMERO TRABAJAD. DIC. 86	PORCENTAJE
POTOSÍ	13.230	48,0	3.405	38,0
LA PAZ	6.791	25,0	2.151	24,0
ORURO	7.418	27,0	3.420	38,0
COCHABAMBA	35	--	13	--
TOTAL	27.474	100	8.989	100

Font: UNITAS – La crisis del sector minero y sus efectos socio-económicos

ANNEX 3

Transcripcions de les entrevistes fetes a les fonts expertes que apareixen al documental:

Entrevista a la directora de MUSOL, Paulina Ibeth Garabito

- Digui el seu nom i la seva professió o càrrec.

El meu nom és Paulina Ibeth Garabito Vando, de professió sóc economista però actualment sóc la directora de MUSOL, que és *Solidaridad con las Mujeres*.

- Com es va introduir dins de l'àmbit de la mineria?

L'any 86 vaig començar a treballar dins del que és el sector miner. Realment m'apassionava la mineria, va ser arran de la reorganització de miners que hi va haver durant l'any 85 dins la COMIBOL que l'Església Catòlica, amb cooperació alemanya, va iniciar un programa que es deia Programa d'Estudis pel Suport a la Producció (PEAP), amb l'objectiu de generar ocupació per aquests miners reorganitzats. Eren una població gran que s'havia quedat aturada a conseqüència de la baixa dels preus de minerals i és en aquest punt on em van convidar a fer-me càrrec d'aquest programa aquí a la ciutat de Potosí, justament perquè ja tenia experiència en l'àrea de projectes com a economista. Però realment jo només havia treballat amb empresaris privats i, per tant, no tenia cap experiència en l'àrea social. Va ser a través d'aquest projecte que vaig començar a donar suport als miners.

- I un cop s'hi va introduir, amb quina realitat es va trobar?

Em vaig trobar amb una realitat on molts d'ells sí que havien rebut els seus beneficis socials de la mineria estatal però a la vegada on, llastimosament i per problemes de manca d'orientació, molts d'ells havien invertit aquests recursos en àrees on no tenien experiència i que tenien uns resultats molt negatius. És a dir, hi havia una població gran de miners que no tenien recursos econòmics però que volien generar la seva pròpia ocupació i que no sabien com fer-ho. Un dia ells em van dir "nosaltres som miners i com a miners hem de seguir", i em vaig adonar que havia d'organitzar-los en cooperatives mineres, començar a demanar àrees de treball, a preparar mines per treballar amb minerals complexos: zinc, plom, plata... Perquè no hi havia mines preparades per treballar aquests minerals, tot estava concentrat en el que era l'estany,

però en aquell moment el preu de l'estany havia baixat tant que no valia res. Així, l'any 86 entro a treballar en el que és el suport de crear fonts de treball dins del sector cooperatiu miner. Així, en conèixer amb la realitat minera, és quan m'adono també que les més colpejades d'aquesta realitat eren les dones.

- És cert que va crear MUSOL arran de la mort de la seva mare i de comparar aquest patiment pel que estava passant vostè amb el de les dones vídues de miners?

Sí, resulta que la meua mare mor l'any 86, realment va ser un xoc psicològic fort per a la meua persona on hi va haver un moment en què jo ja no volia ni treballar. El dol va ser fort, però llavors vaig començar a reflexionar sobre que la meua mare m'havia deixat tenint una carrera, sent una dona feta, dreta... Aleshores perquè estava així? Jo volia morir-me amb la pèrdua de la meua mare però no podia evitar pensar en com es quedaven aquestes dones que se'ls mor l'espòs i que es queden amb tants fills, soles, sense recursos... Era com si la meua mare m'hagués il·luminat i m'estigués dient "estàs perdent el teu temps plorant per la meua mort quan pots fer moltes coses per a aquestes senyores". I la veritat és que cap institució havia posat els seus ulls sobre les vídues de miners, perquè es parlava del miner fins que es moria, també es treballava de les palliris, però no existia un suport exclusiu per a les vídues, no? Llavors, a partir d'això, jo decideixo perseguir a les vídues i miner que es moria jo estava al costat de la vídua preguntant-li de què viuria, què faria, quina era la seva situació... I aquí se m'obre una problemàtica gran, una problemàtica social gran, jo pensava que era una cosa menys forta però realment era alarmant. A partir d'allà estic donant suport a les vídues, especialment a les esposes de peons. De fet, els hi vaig estar donant suport de manera informal fins el 2004, fins que aquell any vaig decidir deixar la feina que estava fent sobre el Pla de Rehabilitació d'Arts Històriques i altres projectes per a centrar-me en les dones mineres. Va ser el compromís social el que va fer que decidís formar finalment l'organització MUSOL.

- Quins van ser els primers passos per a la creació de MUSOL?

Comença el 2004. Primer, al costat d'un grup de vídues amb el que ja estava treballant, vam decidir fer un esdeveniment per convidar a altres vídues de miners per a conèixer més la seva problemàtica. Jo vaig pensar que serien 30 companyes aproximadament. Vam posar un avís a la ràdio per a convidar i resulta que de cop van venir 30

companyes, després unes 50 més... La cosa és que jo ja no sabia què fer perquè venia molta gent, fins a tal punt que vaig haver de tancar la porta perquè no entrés ningú més. Vam arribar a ser 100! Es va fer l'esdeveniment i hi va haver una sèrie de testimonis forts de les companyes. Enmig de l'esdeveniment, recordo una anècdota on una senyora es va posar a peu dret i va dir: "Aquest és un esdeveniment per a les vídues, per què hi ha aquestes dues senyores que no són vídues?". I una de les dues senyores es va posar a plorar i va dir que ella havia vingut perquè el seu marit s'estava morint i volia saber quines coses havia de fer quan ell morís, i l'altra senyora també es va aixecar i va dir que estava en la mateixa situació, perquè el seu marit ja s'estava morint i no sabia que hauria de fer quan això passés.

A partir d'allà vaig orientar tot aquell coneixement miner que tenia a donar suport estrictament a les dones de l'àrea minera. També donàvem i donem suport al grup de palliris, per exemple, un grup que fa uns anys va aconseguir tramitar la seva personalitat jurídica. Les vídues fa poc també han aconseguit ser una organització amb personalitat jurídica. També treballem amb les guardes, tot i que és l'únic grup de dones mineres que no hem pogut organitzar perquè són assalariades i això provoca que els seus caps tinguin por que si les treballadores s'organitzen en una associació, després passin a ser un sindicat, i per evitar-ho les amenacen amb l'acomiadament. D'altra banda, les guardes són companyes que vénen del camp i moltes vegades treballen una temporada i després tornen al lloc d'origen, és a dir, és un grup que canvia molt i això dificulta la seva formació.

El masclisme a Llatinoamèrica té un paper molt negatiu en la dignificació de les dones, per aquest motiu sempre ha estat molt costós el fet d'haver de treballar a favor de les dones, ja que moltes d'elles tenen una autoestima molt baixa, sobretot en el sector miner.

- Quina tasca concreta es duu a terme a l'*Asociación de Viudas*?

Aquesta associació neix l'any 2004 però encara sense personalitat jurídica, ja que cal esperar uns anys per veure si es consolida l'organització o realment només és un somni que acabarà en res. Primer vam començar a treballar amb la defensa dels seus drets per ajudar-les a tramitar les indemnitzacions, però aquí ens vam topar amb un món encara més gran on moltes de les vídues no podien tramitar les seves indemnitzacions perquè els seus marits mai havien estat assegurats. A més, també

ens vam adonar d'altres problemes, com per exemple que moltes d'elles no tenien una assegurança de salut o que havien de sortir a treballar però que no aconseguien una bona feina perquè tenien nadons i no podien deixar-los enlloc.

Per tant, es donava i es dona suport a la defensa dels seus drets, també s'ajuda a formar a aquelles dones que eren esposes de socis miners perquè puguin tramitar la seva renda i, finalment, també es fa tot un acompanyament en el procés de tramitació d'aquests documents, ja que són dones que han patit un masclisme molt fort dins les seves llars i que tenen por de preguntar, de reclamar, d'imposar-se... En el cas de les vídues de miners que han mort en accident de mina, també donem suport en la part legal, d'aquesta manera poden fer prevaldre els seus drets de vídua davant de l'empresari, buscar els seus beneficis socials... Uns passos que, realment, no són gens fàcils.

De sobte, un dia ens vam trobar amb el cas d'una vídua de miner que va morir deixant enrere a 8 fills, una realitat molt difícil i comú on els infants queden desemparats. Vam analitzar la situació i es va plantejar la possibilitat de portar els infants a *Aldeas Infantiles SOS*, una organització mundial que dona suport a mares i nens orfes, però resulta que només els rebien fins als 9 anys. Finalment, i després d'un llarg procés a través de la Defensa del Menor, els hi vam aconseguir una família d'acollida. Explico aquest cas perquè va ser un xoc fort per a nosaltres que morís aquesta vídua, ja que vam veure que els fills queden a la deriva i va ser així com també vam començar a donar suport a la part de salut.

- Quina mena de suport de salut es dona?

Per exemple hem tingut diversos casos de companyes que han tingut càncer i MUSOL les ha recolzat en el tractament, no només fent que les atengués un metge, també orientant-les durant el procés, aconseguint ajudes econòmiques... Realment estar malalta de càncer a Bolívia suposa un elevat cost econòmic.

- Actualment, quantes dones formen part de l'*Asociación de Viudas*?

Generalment som 150 companyes, però les que assisteixen regularment a les reunions en són unes 50. Unes vénen a una reunió, les altres a una altra, i així. S'ha de tenir en compte que la situació de moltes de elles és que són caps de família i que, a més, treballen de dilluns a dissabte més de 8 hores al dia, per tant, els diumenges, que és quan ens reunim, són l'únic dia que tenen lliure i no tenen temps d'acabar les

seves responsabilitats domèstiques i després venir. No tenen prou temps com per ser constants a les reunions.

- Ara ens centrarem a analitzar la figura de les dones mineres palliris. Qui són? Abans hem parlat de les vídues, que són les esposes dels miners que han mort, que poden ser esposes de miners socis o de miners peons. En el cas de les palliris, generalment també són vídues però elles són vídues de socis, això provoca que puguin entrar a treballar a les cooperatives mineres amb les accions dels seus marits. Per tant, són vídues que es converteixen en sòcies i que es fan donar àrees de treball a les cooperatives d'on eren els seus marits, tot i que de vegades això no succeeix. Elles treballen fent *pijcha*⁵ i algunes companyes també a dins de la mina.

Realment són dones molt fortes perquè van haver de fer-se un lloc 2 o 3 palliris enmig de 200 socis, 5 o 10 enmig de 1.000... Pràcticament quan reclamaven alguna cosa no se les escoltava perquè eren la minoria, no? Però a l'organitzar-se com a associació s'han pogut unir amb dones de diferents cooperatives mineres i han aconseguit fer escoltar la seva veu, fer les seves reclamacions, fins i tot ja han estat qualificades perquè puguin tenir alguns béns en nom de la seva organització.

- Quan es va crear l'*Asociación de Palliris* van tenir molts problemes per ser reconegudes oficialment com a associació, com va ser aquest procés?

Justament es van organitzar a conseqüència de la baixada dels preus dels minerals, llavors molts dels miners se'n van anar de Potosí a treballar a altres llocs perquè necessitaven generar més ingressos, però elles eren vídues i amb fills per tant no podien marxar. El que van fer va ser impulsar alguns projectes a través d'aquesta organització com arreglar els carrers, fer diverses obres... I a canvi els donaven aliments, a elles els interessava tenir qualsevol suport per remuntar la seva llar. A més, elles també van seguir mantenint, encara que fos en petita quantitat, el mineral dins de les seves cooperatives, ja que algun dia volien cobrar una renda i estaven pensant en el seu futur. Per tant, treballaven en la mineria però també, per aconseguir ingressos complementaris, feien feines pel municipi de manera organitzada gairebé unes 500 palliris. Així va néixer la seva organització.

⁵ La *pijcha*, en quítxua, és el procés que duen a terme les palliris per tal de separar les pedres estèrils de les pedres que contenen mineral.

Després volien tramitar la seva personalitat jurídica, un tràmit que no va ser gens fàcil perquè sempre hi havia dirigents que deien que si s'organitzaven en una associació, haurien de renunciar a ser cooperativistes, ja que asseguraven que era com si estiguessin formant una altra cooperativa. Nosaltres els responíem dient que hi havia molts cooperativistes que eren membres d'altres associacions, que perquè a les dones se'ls havia de privar d'aquest dret? Va ser una baralla que va durar anys, canviaven de dirigent i havíem de tornar a exposar la nostra petició. Fins que un dia va arribar un dirigent que realment va entendre i va veure que no era perjudicial que les palliris creessin una associació encara que fossin sòcies de la cooperativa.

- D'aquí poc s'organitzarà un acte en commemoració a les palliris, per quin motiu?

Ens trobem davant l'última generació de palliris. Quan va néixer l'organització eren 500 companyes, d'això en fa 34 anys, i ara som testimonis de què moltes de les companyes ja han mort o s'estan morint. Actualment, només ens queden 50 companyes.

Crec que és moment que se les reconegui perquè moltes d'elles, especialment les que han treballat dins la mina, han obert el camí per a moltes de les dones que ara treballen en l'àmbit de la mineria davant del mite que deia que la dona no podia entrar dins la mina perquè es perdria la veta, perquè pot causar accidents... Uns mites que pensem que eren més fruit del masclisme que no pas una veritat.

Elles van entrar a treballar dins la mina, van aguantar baralles, molts sacrificis, fins i tot hi va haver un moment on ningú volia dóna'ls-hi suport, ni els seus propis treballadors, així que elles van haver de fer tota classe de feines. Allà se'ls va anar format aquest caràcter tan fort que tenen i realment moltes d'elles es van convertir en dones molt fortes, molt lluitadores, molt capaces... És simplement parlant amb elles que ja t'adones de quina classe de dones són, dones molt valentes.

- Com han aconseguit combatre les dones mineres aquest masclisme tan arrelat dins la societat boliviana?

Bé, per tota la seva experiència que els ha donat molta força per trencar les normes socials establertes. També ens hem adonat que moltes d'elles han tingut la boca segellada durant anys, durant bastant temps, però que en canvi al morir els seus marits han pogut treure tota aquesta força interior que et comento. És realment

gratificant veure que, després d'haver tingut l'autoestima tan baixa durant tant de temps, ara s'han convertit i actuen com a grans líders. És realment satisfactori, moltes d'elles ja han anat guanyant espai dins les seves juntes veïnals, dins del seu districte, dins les escoles dels seus fills i filles, en tots els nivells. Crec que la feina conjunta que hem fet ha tingut un resultat molt positiu, però tot i així, encara queda molt per fer i treballar perquè actualment ens trobem en una realitat on hi ha 14 vídues noves cada mes i, tot i que no totes arriben a la nostra oficina, les que arriben, que la majoria de vegades és amb les condicions que t'he anat comentant, realment fan un gran canvi. Encara s'ha de seguir treballant molt i donant suport i eines perquè la dona boliviana realment es dignifiqui com a persona, com a ésser humà en igualtat de drets.

- Per què diu que és quan mor el marit que les dones mineres perden la por de parlar?

Moltes tenen dintre seu una força adormida que es desperta justament quan es mor el marit. Aquesta força fa que realment elles descobreixin que moltes de les seves capacitats no havien estat mai desenvolupades justament perquè han viscut en aquest ambient de baixa autoestima, on creien o se'ls feia creure que només servien per cuinar, per atendre al marit, a la família... Bé, que no havien pogut donar-se cap oportunitat. Però llavors, quan mor el marit elles s'adonen que han de lluitar per trobar oportunitats per tirar endavant a la família soles, i és aquí quan descobreixen que tenen molt potencial. El descobriment d'aquest potencial ha fet que creixin com a éssers humans i que se sentin segures, però no només elles sinó també tota la família. Ens hem trobat amb moltes dones que han aconseguit que els seus fills acabin sent professionals, fins i tot algunes han construït la seva pròpia llar, a diferència de com quan viuen amb els marits, que generalment estan de lloguer. És realment admirable, i aquí es demostra que la dona no és gens el sexe dèbil. Hi ha dones mineres que treballen més de 8 hores per mantenir a la seva família, que treballen fins a 12 o 14 hores seguides en 2 o 3 feines a la vegada i sense oblidar-se mai de les tasques domèstiques, de la família, dels fills... Hi ha companyes que fins i tot han aconseguit estudiar després que el seu marit morís.

Si els preguntes com ho aconsegueixen, elles sempre et diran: "la força són els nostres fills, a qui volem tirar si o si endavant perquè no es trobin en la mateixa situació que nosaltres".

- Però tot això fa referència a casos de vídues. Quan desperta aquesta força per exemple en les palliris?

Cal tenir en compte que el 90% de les palliris també són vídues. Elles encara que es digui que no hi ha feina segueixen pujant al Cerro Rico a escollir mineral entre les roques, una tasca molt complicada. Elles sempre m'expliquen que, normalment, quan comencen a fer de palliris no saben escollir bé el mineral i tiren més minerals que no pas pedra, llavors arriben a casa plorant amb un cistell ple de pedres que no serveixen per a res. Realment és molt difícil, jo ho he intentat fer amb elles algun dia i em sembla impossible.

Moltes d'elles es lleven a les 5 del matí i ja ho deixen tot cuinat per la família, a les 7 del matí ja són al Cerro treballant i s'hi queden fins a les 4 o 5 de la tarda, i després encara els queda baixar, arribar a casa de nit i tornar a cuinar.

Llavors, penso que la seva força també s'amaga en la família, en els fills. Però d'altra banda, també hi ha tingut molt a veure el fet d'estar treballant en un ambient ple d'homes, on han hagut d'aprendre a imposar-se per fer-se respectar i que no les tractin malament. I justament aquest comportament ha provocat que amb els anys els homes que treballen amb elles s'adonin que una dona pot treballar exactament igual que un home.

- Quines són les problemàtiques principals que provoquen aquesta desigualtat de drets en la dona a Bolívia?

Com he mencionat anteriorment, i és molt reiteratiu però és la realitat, existeix al país un gran problema amb el masclisme que, a més a més, encara està arrelat amb més força dins del sector miner. Per tant un dels principals problemes és aquest.

D'altra banda també s'ha de tenir en compte la pobresa. Potosí, tot i ser un dels departaments que genera i ha generat més riquesa del país, ja que té importants recursos minerals, és també el departament que té l'índex de pobresa més alt i l'índex més baix de desenvolupament humà. A més, malauradament hem pogut comprovar que les dones en són les més afectades, les que més ho pateixen i també les que més ho poden difondre perquè has de tenir en compte que darrere de cadascuna d'elles hi ha tota sempre tota una família. És a dir, que estem parlant d'una problemàtica estructural molt gran.

- No existeix cap organització o associació de les guardes del Cerro Rico?

Com he comentat és molt complicat. Actualment volem crear una organització per aquelles guardes que ja no viuen al Cerro però que han estat treballant allà més de 5 anys i que, per tant, en coneixen la realitat. La idea és que a partir d'aquestes guardes les puguem organitzar millor i puguem començar a fer el boca a boca. El fet que siguin guardes que ja no treballen com a tal, provoca que no tinguin aquesta por a ser acomiadades i que puguin parlar lliurement sobre les condicions i vulneracions de drets que pateix aquest col·lectiu, ja que realment és una vulneració de drets molt forta, i no només en la part laboral, també com a éssers humans.

- Quins són els drets més vulnerats?

Els drets laborals i els drets més bàsics i imprescindibles com a éssers humans. Elles treballen i viuen en llocs que no estan equipats amb els serveis bàsics, no tenen aigua, no tenen llum, no hi ha sistema de clavagueres, les seves llars semblen habitacions per a una persona, són llars mal construïdes... Però com que són dones que vénen del camp i que no tenen casa a la ciutat troben que el Cerro és un bon lloc per treballar perquè solucionen tant el problema de manca de feina, com el de manca d'habitatge. I et deus preguntar, per què no prefereixen viure al camp? Creiem erròniament que segurament allà hi tenien una vida millor, més plena, però elles sempre diuen que als seus pobles encara és tot pitjor.

- Quina conclusió en treu de la situació de la dona minera a Potosí?

Després de conèixer amb elles durant tants anys puc assegurar que elles no s'enfronten a totes aquestes adversitats com a víctimes, sinó que tot el contrari, ho fan amb alegria, sobretot quan s'adonen que estan fent passos endavant.

Són dones que l'únic que estan demanant són oportunitats per poder treballar i aconseguir tenir una vida millor, per poder donar millors oportunitats d'estudis als seus fills, per exemple. Són dones que estan lluitant, que estan cridant a ple pulmó que hi hagi, aquí a Bolívia, més oportunitats de feina, però quan demanen una feina estan demanant una feina digna, no la feina que tenen actualment. Pensa que un 90% d'elles ocupen llocs de feina que no es troben registrats dins la legislació laboral. La majoria de dones d'aquí a Potosí treballen dins del que s'anomena economia informal, sense assegurances de salut, sense sous estables... Aquesta informalitat provoca que fins i tot els salaris siguin 4 vegades inferiors al salari mínim vital.

- Tenint en compte tots aquests factors, quin creu que ha de ser el paper de les fundacions, entitats o organitzacions d'ajuda humanitària per ajudar a resoldre aquesta situació?

Penso que nosaltres hem de treballar perquè elles puguin arribar a tenir i fer créixer les seves pròpies organitzacions, que les puguin arribar a autogestionar i que els hi serveixin per rebre ajudes, fer-se escoltar, etc. També és molt important que ens coordinem amb l'Estat, no? Perquè jo noto que l'Estat actualment veu les ONG com a institucions que no són bones, i hem d'aconseguir que canvii aquesta mentalitat i que ens vegin com a aliades perquè nosaltres en treballar pels seus drets i fer-ne un seguiment en coneixem més la seva realitat i sobretot quina mena d'ajudes necessiten. D'altra banda, també fer pressió perquè la Prefectura Departamental de Treball obligui a complir les normes que la llei laboral marca, unes normes constantment vulnerades, sobretot, en el cas de les guardes. És com si actualment el Cerro Rico de Potosí fos una terra de ningú, la terra sense llei. És aquí on hem de lluitar les fundacions, fent demandes i denúncies perquè l'Estat deixi de mirar cap a un altre costat i apliqui sancions fortes a totes aquelles cooperatives, socis o miners que vulnereu els drets laborals i humans de les dones que treballen o viuen al Cerro Rico de Potosí.

Entrevista a la directora de MUSOL, Paulina Ibeth Garabito, després de reunir-nos amb la Cooperativa Compotosí

- Per què han anat a parlar aquest matí amb la direcció de la *Cooperativa Compotosí*?

Hem anat a *Compotosí* per atendre dos casos concrets.

Un és el d'una companya vídua de miner que va perdre el seu marit fa uns anys i que ella assegura que era peó d'aquesta cooperativa, en canvi, els dirigents de *Compotosí* diuen que era soci d'un soci i que, per tant, a la senyora no li pertoca rebre cap benefici social encara que el seu marit morís en accident de mina, és a dir, en accident laboral, perquè aquest treballador no estava sota la seva responsabilitat.

L'altre cas és el d'una vídua de soci que tampoc ha arribat a rebre mai cap benefici per part de la cooperativa per la mort del seu marit. De fet, *Compotosí* fins i tot li ha retirat terrenys, l'àrea de treball del marit, entre altres béns que en principi li pertocuen

com a esposa d'un soci. *Compotosí* argumenta que això se li ha retirat perquè ella en un moment va entrar a treballar a la Cooperativa com a portera i això provoca que perdi els seus drets com a vídua de miner.

Són 2 casos que mostren clarament la vulneració de drets que pateixen les vídues dels treballadors miners.

- Però els cooperativistes han assegurat que no són ells qui han de respondre davant d'aquests dos casos de treballadors ni davant de les vídues, en què es basen per dir-ho?

Les cooperatives tenen socis, i a través de les cooperatives és des d'on aconseguen les àrees de treball, àrees que en realitat són de l'Estat. L'Estat fa un conveni per donar aquestes àrees a les cooperatives i elles són les que gestionen com repartir-les entre els socis. Però la problemàtica amb què ens trobem és que s'acaba generant un context d'economia informal dins del sector miner.

- En què consisteix aquesta economia informal?

Se suposa que, segons la filosofia del cooperativisme no hi ha d'haver gent subcontractada, però els socis es busquen altres socis, aquests fan un conveni entre ells on el que acaba treballant realment és aquest segon soci, figura que ells anomenen "segunda mano". Llavors, quan hi ha un accident laboral, la cooperativa es renta les mans aferrant-se a l'argument que en cap moment han contractat aquest treballador, que no és amb la cooperativa amb qui ha firmat el contracte. En aquest punt, moltes vegades el soci se'n desentén, diu que el "segunda mano" està mentint i, per tant, no reconeix cap dels drets laborals que li pertocarien al ferit o mort per accident laboral.

La figura de "segunda mano" no es troba registrada dins la legislació laboral, o bé has de ser soci, o bé has de ser subcontractat com a peó per part de la cooperativa, però no existeix el soci d'un soci. Com a peó, la vídua té dret a rebre 24 sous d'indemnització en cas de mort per accident laboral, però com que tenen un "contracte" com a "segunda mano" no reben ni els beneficis de peó ni els de soci.

- I això és el que els hi està passant ara en un d'aquests dos casos, oi?

Sí, el seu marit va morir fa tres anys. Hem vingut per parlar amb el president de *Compotosí* però el president, juntament amb el seu assessor jurídic, ha dit que ells no hi tenen res a veure. Jo no sé com funcionen les coses, sembla que estiguem en una

terra de ningú on el soci pot fer el que vol sense absolutament cap control. Nosaltres volem que aquest cas es faci emblemàtic perquè hi ha moltes altres dones que es troben en la mateixa situació i que passen per aquesta mateixa figura d'inseguretat.

- Quina actitud ha mantingut el soci quan han anat a parlar amb ell?

El soci ens ha respost de mala manera, ens ha dit que ja podem fer el que sigui, que podem posar una demanda, denunciar-lo, però que ell no hi té res a veure. Li hem dit que ho faríem, que el portaríem a judici, i ell ha respost que perquè li dèiem això si ell també té fills que ha de mantenir, igual que la vídua.

Hi ha molta desconeixença de les obligacions patronals per part dels socis, penso que les institucions del ministeri que controlen o defensen els drets laborals dels treballadors hi han d'intervenir d'una manera més forta.

Les cooperatives diuen que elles estan al marge de la legislació laboral pel fet que són cooperatives, però no poden estar al marge de la legislació laboral quan tenen a gent subcontractada, uns treballadors que són les principals rodes motors d'aquestes mateixes cooperatives, molt més que els propis socis.

- En aquests dos casos de vídues mineres que m'ha comentat, quin és el procés que seguiran ara per dur a terme la seva defensa?

Primer anirem a assessorar-nos bé amb advocats, també volem anar a la Prefectura de Treball per assegurar-nos si existeix o no existeix realment la figura del "segunda mano" i en quines condicions ho fa. Hem d'estar ben informats per seguir lluitant i aconseguir fer prevaldre els drets de les dones vídues de treballadors miners. Si és possible, ho denunciarem a escala nacional i internacional perquè aquesta situació, aquesta realitat, hem d'aconseguir eliminar-la del Cerro Rico. El Cerro està generant riquesa, està generant llocs de treball, però quina classe de llocs de treball genera?

Entrevista a la coordinadora de CEPROMÍN, Sandivel Miranda

- Digui el seu nom i la seva professió o càrrec.

El meu nom és Sandivel Miranda i sóc coordinadora de la institució CEPROMÍN, sóc coordinadora regional. De professió sóc advocada.

- Em podria explicar la història de CEPROMÍN?

CEPROMÍN ja fa quasi 37 anys que està en funcionament. Hem tingut diverses regionals al llarg del temps però actualment compta amb tres regionals: a la ciutat

d'Oruro, a Potosí i a Llallagua. L'oficina central, és a dir, la direcció executiva, es troba a la ciutat de La Paz. CEPROMÍN es crea per poder treballar amb els miners i ajudar-los a desenvolupar una consciència crítica, per aconseguir-ho els hi fem formacions de lideratge.

- Quina és la feina que dueu a terme concretament aquí al Cerro Rico de Potosí? Al Cerro hi treballem per projectes, ara mateix en tenim dos d'importants. El primer, finançat per KNH Alemanya, és un projecte per aprendre a créixer en comunitat, treballem amb els infants del Cerro de 0 a 18 anys però també hi incloem a les seves famílies i a la comunitat en general. L'aprenentatge d'aquest projecte es basa en quatre components: l'àrea de salut, l'educació, la prevenció de violència i la responsabilitat comunitària. En l'altre projecte, finançat per l'agrupació suïssa Inter Team, es treballa per promoure el bon tracte i la igualtat de gènere dins les famílies mineres, concretament gira al voltant de dos ítems: la prevenció de violència i el treball de la masculinitat amb els homes miners del Cerro.

- Quanta gent viu actualment al Cerro Rico?
Actualment al Cerro hi viuen més de dues-centes persones, bé, són quasi dues-centes boques de mina les que hem contat. En cada boca de mina hi viu generalment una dona, a aquesta dona se la denomina guarda, però en molts casos viuen també amb els seus fills. Tendeixen a ser famílies d'entre 4 o 5 components.

- És a dir que hi ha aproximadament dues-centes dones al Cerro Rico?
Sí, però en són un total de tres-centes aproximadament si sumem les que també hi treballen. Al Cerro Rico, en dades molt generals, hi treballen uns deu mil miners aproximadament.

- Una de les tasques que porten a terme és la d'intentar treure els infants de la vida del Cerro. En molts casos els infants ja han viscut tota la vida allà, han nascut al Cerro, però en canvi les dones que hi ha decideixen anar-hi a viure. Com ho fan per dur a terme aquesta tasca però amb les dones mineres?

En realitat el què volem aconseguir amb els infants és que tinguin noves oportunitats, perquè no és just que en un futur ells també hagin de ser miners per obligació. Hi ha un gran contrast entre la realitat dels nens i nenes que viuen al Cerro i la realitat dels infants de la ciutat, nosaltres només volem donar-los eines perquè vegin que poden tenir un futur diferent.

En el cas de les dones, moltes provenen de l'àrea rural i les condicions que tenien allà amb les del Cerro tampoc varien massa. Al Cerro pràcticament tenen només una habitació que comparteixen amb els fills i que és on dormen, on cuinen, on mengen... La falta de serveis bàsics com l'aigua, el clavegueram i, en moltes ocasions, la llum, també és un dels altres problemes amb el què es troben. Tot i això, són dones que no tenen cap altra font de treball per subsistir amb els seus fills. El que fem amb les dones mineres del Cerro és treballar sobretot l'empoderament personal i els seus drets perquè puguin reclamar allò que és just. És cert que és quasi impossible canviar el futur de les dones mineres, a diferència del futur dels seus fills, primer els buscàvem feines noves a la ciutat per treure-les del Cerro, però allà la vida és més cara, han de pagar lloguer... Mai s'acabaven d'adaptar, per això és important treballar a partir del que ja tenen per aconseguir que puguin millorar el seu estil de vida.

- Com hi treballen amb les dones mineres?

Bé, CEPROMÍN té dos centres pedagògics situats al Cerro Rico, un és Robertito i l'altre Pailaviri. Allà creem, conjuntament amb les dones mineres, diferents tallers que posteriorment duem a terme. Aquest és tot un procés de planificació que ens serveix per tractar temàtiques que són realment importants per a elles, ja que són elles mateixes qui les proposen. Però moltes vegades ens trobem amb una altra problemàtica, i que és que moltes de les dones que viuen o treballen al Cerro no han anat mai a l'escola, per tant, hem de buscar la manera de fer unes formacions molt visuals.

- La figura de guarda d'una boca de mina només existeix al Cerro Rico de Potosí.
Per què?

Exacte, en altres centres miners no hi ha una persona encarregada de cuidar la boca de la mina però aquí sí que existeixen les guardes, també anomenades *serenas*. Les guardes són aquelles dones que viuen a les entrades de les mines resguardant, justament, l'ingrés a la mina i tota la maquinària o material que deixen els miners quan acaben de treballar. Les boques de les mines es troben allunyades de la carretera, per tant, els miners deixen les eines en una caseta, que normalment és la mateixa on viuen les guardes. Les guardes generalment són dones majoritàriament solteres, ja que han tingut diferents situacions sentimentals: són divorciades, separades, el marit les ha abandonat i, en molts casos, també són vídues. També cal remarcar que

normalment tenen fills, els quals viuen amb elles. Elles cuiden i són responsables del fet que ningú ingressi dins de la mina ni robi el material, com les làmpades, els cascos, la dinamita...

- Al Cerro Rico hi ha molta violència. Quin tipus de violència hi ha?

Bé, la violència laboral n'és una, tenen unes condicions laborals molt precàries i, en la majoria de casos, el salari que reben les dones al Cerro Rico és molt, molt baix. Altres tipus de violència freqüents són la física i la psicològica, malauradament hem conegut, per exemple, molts casos de violència sexual.

- Per part de qui pateixen aquesta violència les dones mineres?

Depèn, quan estan vivint en parella normalment l'agressor és la mateixa parella. Però també ho poden ser altres persones properes com els socis de les cooperatives o els mateixos miners que entren a la mina. Moltes vegades això succeeix a causa de l'alt consum d'alcohol, que és un clar detonant perquè les dones pateixin violència, però no n'és l'arrel, només n'és un detonant.

- Però no acostumen a denunciar mai aquestes violències que pateixen.

Moltes vegades no denuncien i es queda en una xifra oculta, tenen por del fet que puguin ser acomiadades. Però en alguns casos sí que es denuncia, ara molt més que abans, o almenys les dones busquen alguna classe de justícia queixant-se, per exemple, al cap de la mina.

- Quina és la resposta per part de la justícia quan sí que arriben a denunciar?

També depèn, perquè en molts casos la víctima no acaba de completar tot el seguiment del seu cas i, per tant, el cas no prospera. Són dones que tenen molta sobrecàrrega laboral i moltes responsabilitats que les col·loquen en una situació de tensió que provoca que no puguin estar pendents d'anar a advocats, judicis, vistes, etc. Són dones que no poden abandonar la seva única font laboral per presentar-se a aquestes cites.

D'altra banda, a la ciutat de Potosí tenim els Serveis Legals Integrals Municipals (SLIM), serveis que compten amb una atenció gratuïta específicament per a dones que pateixen violències i que els hi proporcionen un advocat, un psicòleg i una treballadora social. Malauradament, tenint en compte el nombre de ciutadans que té Potosí, aquest servei es veu moltes vegades col·lapsat.

- He entrevistat a algunes de les dones que viuen al Cerro Rico de Potosí i, encara que moltes són conscients de la gravetat dels abusos sexuals, han reconegut que elles mateixes diuen a les seves filles frases com “els homes són així, ja se sap”. Com es pot arribar a trencar amb aquesta permissivitat?

És difícil però no impossible trencar amb aquesta classe de concepcions. Bolívia té una societat molt masclista i patriarcal que permet que sigui l'home sempre qui té l'última paraula o que no siguin mal vistes les accions que pren un marit contra la seva dona. Moltes dones han estat violades pels seus marits i elles mateixes diuen que no prendran cap mesura perquè són els seus marits i elles no hi tenen res a dir. Per això és important no només treballar amb les dones, sinó també treballar amb els infants des que són ben petits per poder capgirar aquesta situació, aquesta mentalitat. De vegades és a partir dels fills que es pot arribar a educar als pares.

- Quantes agressions sexuals es comptabilitzen al Cerro Rico, per exemple, en un any?

Aquestes dades tan concretes no les tenim. Les guardes, per exemple, estan sempre en moviment, no és una població estable, és fluctuant i moltes vegades canvien constantment de boques de mina, tornen a l'àrea rural, baixen a la ciutat... És un moviment complicat i llençar xifres concretes en una població tan inestable seria irresponsable per part nostra.

- I pel que fa als robatoris dels materials que guarden les guardes?

Pel que fa als robatoris, des de principi d'any, és a dir, en set mesos, se n'han comptabilitzat uns cinc. Tot i això, són robatoris que han denunciat els miners o els socis de les cooperatives i no pas les guardes, quan hem anat a parlar amb les dones mineres ens hem adonat que realment n'hi ha hagut molts més.

- Quines solucions proposa perquè hi hagi més seguretat al Cerro Rico?

Primerament, cal que el Cerro compti amb una xarxa d'il·luminació pública, és un lloc molt fosc i necessitem que les dones que hi viuen puguin sentir-se segures.

Fa un mes, ens hem consternat tota la societat potosina perquè s'han comès dos femicidis molt violents a dalt del Cerro. Arran d'això, moltes de les dones mineres proposaven que les autoritats portessin la policia al Cerro, però nosaltres creiem que un o dos efectius de policia no poden resguardar la seguretat d'aquesta enorme muntanya. Per això, el més important és que com a societat, com a col·lectiu, les

guardes es puguin organitzar i puguin comptar amb una mena d'alarma pròpia per avisar-se entre elles quan estiguin patint aquestes violències. És important que puguin tenir a l'abast un crit d'auxili perquè immediatament s'organitzin per acudir a rescatar la víctima. La solució més factible és estar organitzats com a societat, comptar amb algun mecanisme de protecció però que sigui des de la mateixa societat, perquè el context que té el Cerro és molt diferent del context que es viu aquí a la ciutat i, per tant, no es poden aplicar les mateixes mesures.